Изъ Бѣломорската равнина

Пѫтни бѣлѣжки и впечатления

отъ

Ст. Н. Шишковъ

Пловдивъ
Печатница „ТРУДЪ“ на П. Бѣловѣждовъ
1907.

Двѣ думи за прѣдговоръ.

Колкото едно скромно безъ шумни претенции списание, каквото е „Родопски напрѣдъкъ“, който борави въ единъ тѣсенъ локаленъ обсегъ, и да не се радва поне на толкова четци, щото да може посрѣща печатнитѣ си разноски, ний пакъ бѣхме обѣщали за IV-та год. (1906) двѣ премии на малкото си абонати. А веднъжъ излѣзла дума, трѣбваше и да се изпълни. Тукъ прѣдлаганитѣ „Пѫтни бѣлѣжки и впечатления изъ Бѣломорската равнина“ сѫ втората премия. Тя замѣства проектираната „Нашитѣ четнишки движения и тѣхнитѣ резултати въ Родопитѣ“, която изоставихме за подруги обстоятелства, когато ще могатъ да се досъбератъ и още данни за случая.

Прѣдлаганитѣ тукъ „Пѫтни бѣлѣжки“ сѫ съ малки допълнения онія, които се помѣстиха въ I и II (1903 и 1904) годиній въ „Родопски напрѣдъкъ“. Счетохме за добрѣ да ги издадемъ въ отдѣлна книжка, поласкани отъ мисъльта, че по-голѣмъ крѫгъ четци ще могатъ да се запознаятъ донѣкѫдѣ съ природата, поселенията, живота и главно съ икономичното състояние на единъ скритъ кѫтъ отъ цѣлокупното българско отечество, кѫтъ за който ни у насъ, ни въ чужбина до сега се знае нѣщо.

Естествено е, че съ едни пѫтни бѣлѣжки не може да се проучи и изчерпи всичко за кой и да е край, а още повече за такъвъ като Родопитѣ и южнитѣ имъ приполски мѣста, защото се иска и врѣме, и срѣдства, па и по-други политични условия отъ тия, въ каквито се намиратъ българскитѣ земи вънъ отъ сегашната ни граница. Обаче това пакъ не може да ни оправдае да чакаме такава промѣна нѣкога, та тогава да търсимъ и изучваме това, що имаме и що е наше. Впрочемъ колкото тоя слабъ трудъ и да не е тъй пъленъ, както би трѣбвало да бѫде, писачътъ му ще бѫде достатъчно награденъ, ако той заинтересува по-подготвени въ всѣко отношение хора да се заематъ съ всестранното проучване споменатия български край, тъй богатъ и незачекванъ още отъ всѣка страна, а тъй важенъ и близъкъ при насъ.

Пловдивъ, априлий 1907 г.

Ст. Н. Шишковъ.

Изъ Бѣломорската равнина.

Пѫтни бѣлѣжки и впечатления.

I.

Пролѣтно отиване на абаджиитѣ. — Устово. — Изгледъ на Ахѫ-Челебийската котловина. — Помашки колибаци. — Арда. — Паласъ и военниятъ складъ на турския пограниченъ гарнизонъ. — Пискюллие — Елидже.

Стрижбата на голѣмитѣ кехейски стада, които зимуватъ въ пространнитѣ пасбища на Бѣломорската равнина, обикновено започва прѣзъ втората половина на м. априлий, а отъ началото на май тѣ вече напущатъ полето и заминаватъ да лѣтуватъ изъ билàта въ Родопитѣ. Въ това врѣме става и разпродажбата не само на вълната, но и на ягнета и старитѣ овци, и овчаритѣ разчистватъ своитѣ смѣтки съ всички, съ които сѫ имали земане-даване. Прѣзъ това врѣме крайбрѣжието на Егейското море, собствено Шарѫ-шабанско, Ениджеиско и Гюмюрджинско, прѣдставлява единъ многолюденъ панаиръ, на който цѣлото население изъ ширинето на Родопитѣ прииждва.

Бѣше единъ хубавъ ясенъ пролѣтенъ день, каквито рѣдко биватъ прѣзъ априлий въ Родопитѣ, гдѣто обикновено пролѣтьта е мъглива и дъждовна, когато повече отъ тридесетина души абаджии отъ селото Устово тръгваха за Бѣломорската равнина. Между тѣхъ по една случайность попадахъ и азъ. Това бѣ прѣзъ 189 . . година. Оживлението и между абаджии, и между скотовъдци, па и между цѣлото Ахѫ-челебийско население бѣше нѣкакъ необикновено. Причината на това бѣ, че централната турска власть за пръвъ пѫть отъ четиридесеть години насамъ се бѣ сѣтила и рѣшила да откупи за Одринския гарнизонъ нищожното количество 20 хиляди топа мѣстни Ахѫ-челебийски аби, нѣщо около 200 хиляди метра. До прѣди руско-турската война абаджийството въ цѣлата вѫтрѣшность на Родопитѣ бѣ въ цвѣтуще състояние и даваше едно видно благосъстояние на цѣлото население. Слѣдъ войната то постепенно почна да упада, като повлѣче съ себе си упадъкътъ и на всички други поминъчни срѣдства, и въ Родопскитѣ гиздави и цвѣтущи прѣди малко покраини бързо почна да настѫпва мизерията и повлѣче масово прѣселване на стотини челяди по разни страни вънъ отъ планинитѣ. Мѣрката на централната турска власть показваше, че тя чувствува грозната сѫдба, която се бѣ надвисила като демонски мечъ надъ едни тъй важни за турскитѣ държавни инте-

реси гѫсто населени планини, каквито сѫ Родопитѣ, и то населени съ едновѣренъ елементъ: помаци и турци, като не считаме слабото по число и разсѣено българско население. Виждаше се, че турското правителство се мѫчеше съ палиативни срѣдства да не остави една цвѣтуща до неотколѣ рѫкодѣлна индустрия досущъ да изгасне. И това бѣ хубаво, но не бѣ достатъчно, а още по-малко постигна цѣльта си, защото всичкиятъ каймакъ обраха нѣколцината видни аги, които отпослѣ се обърнаха на сѫщи деребееве — спахии, които още повече оголиха страната.

Както и да е, радваха се всички. Скотовъдцитѣ очакваха повече мющерии и по-високи цѣни за вълната отъ своитѣ овце, абаджиитѣ търговци — възобновяване на минали алъшъ-вериши и печалби, а всички други останали — повече и по-възнаградителна работа.

Устово е централното и най-голѣмо чисто българско село, лѣжаще на единъ отъ лѣвитѣ Ардини притоци въ горното ѝ течение. То е търговскиятъ и пазаренъ пунктъ на хубавитѣ и многолюдни въ тоя вѫтрѣшенъ кѫтъ Родопи. Освѣнъ това, но то е и пулсътъ на българщината въ цѣлитѣ Срѣдни Родопи. Значението му още повече се подига и отъ географското му мѣстонахождение, защото лѣжи на кръстопѫть: отъ Пловдивъ прѣзъ Срѣднитѣ Родопи за Бѣломорския брѣгъ и отъ вѫтрѣшностьта на Ардината долина къмъ изтокъ за Одринъ. Разположено е въ една гиздава сѣдловина, оросявана отъ двѣ малки рѣки, лѣви притоци на р. Арда.

Тръгвахме за Скеча, въ подножията на южнитѣ Родопски склонове. Пѫтьтъ ни водѣше на юго изтокъ прѣзъ върхътъ Кавгаджикъ, който почти е цѣлъ оголенъ, съ рѣдки тукъ тамъ сцѣлѣли дървчета, които мѫчително се крѣпятъ всрѣдъ окрѫжаещитѣ ги сипеи и бръчки, изярени и оглозгани отъ пороитѣ. Между тоя връхъ — гребень и кѫщитѣ на с. Устово е една вълниста не голѣма котловина, цѣла грижливо обърната на хубави ливади, плодовити градини и ниви, добрѣ напоявани отъ Кавгаджикския долъ отъ едната страна и Черна рѣка отъ другата. Цѣлата котловина носи името *Агоското*. Тукъ се намиратъ остатъци грамади камъни отъ едноврѣмешнитѣ постройки — конаци на не отколѣшнитѣ спахии Хаджи-ага, Салихъ-ага и Синапъ-ага, които сѫ владѣели селото и околностьта му въ края на XVIII и началото на XIX вѣкове. Цѣлитѣ почти Срѣдни Родопи въ ония врѣмена сѫ били подѣлени на такива дребни спахилъци съ неограничени владѣтели, които сѫ воювали и враждували постоянно помежду си за увеличение на владѣнията си и отнемане властьта единъ отъ другъ.[1] Та и самиятъ гребень Кавгаджикъ, който господствува отъ юго-изтокъ надъ котловината, носи името отъ тия чести *кавги* и кър-

---

[1]) Покойниятъ г. Хр. П. Константиновъ бѣше се завзелъ да събере и проучи всички свѣдѣния за тия прочути тѫдѣва деребееве, тѣхниятъ животъ, упрàва и крамоли, но ранната му смърть попрѣчи. Не зная, какво е станало съ неговитѣ материали, но е желателно тѣ да не останатъ въ забвение.

вави крамоли, които сѫ ставали въ минали врѣмена между поменатитѣ самовластни владѣтели.

Цѣлъ часъ и половина ходъ трѣбва отъ подножието на това бърдо до върха му. Почвата му е пѣсъклива, ронлива, калъ и прахъ нѣма, ала човѣку омръзва катеренето по тия змиевидни извивки на пѫтя му, прѣзъ тѣзи ярове, издатки и вглъбнатини и прѣзъ тая голота на Кавгаджикъ. Слънцето бѣше вече три човѣшки боя, както казватъ тѫдѣва, когато се изкачихме на кьошкътъ — чешма, съ покрита сушина за пѫтници. Такива кьошкове на всѣкѫдѣ се срѣщатъ изъ Родопитѣ; тѣхъ ги построяватъ благодѣтелни хора, особено помацитѣ, и тѣ улесняватъ много пѫтницитѣ, когато пѫтуватъ въ лошо врѣме и нѣма близко село да подслонятъ себе си и добитъцитѣ си. Спрѣхме се за малко да пиятъ добитъцитѣ. Поличката, нарочно оставена надъ самия чучуръ въ градежа на чешмата, бѣше почти до половина натъпкана съ всевъзможни кѫсове парцалчета, разноцвѣтни парченца конци отъ дрехи и др. подобни, оставяни отъ пѫтницитѣ, които сѫ пили вода. Това е общъ обичай и повѣрие, останали и запазени отъ далечни митични врѣмена за умилостивяване на воднитѣ духове. Родопчанинътъ, а особено помакътъ, вѣрва, че ако пие отъ непозната чешма или изворъ вода, трѣбва да остави нишанъ — бѣлѣгъ отъ себе си, за да не го постига какво и да е зло отъ *сайбията* на водата, т. е. водния богъ.

Отъ върха на Кавгаджикъ, който не е много далечъ отъ кйошкътъ, къмъ западъ се открива една живописна гледка. Та отъ кой връхъ, отъ височината на кое бърдо въ Родопитѣ не се откриватъ такива чаровни гледки! Прѣдъ васъ ниско е лѣгнала една проточена долина, която отъ двѣтѣ си страни е вградена съ двѣ верижни билá: севѣрното — по-полегато и съ рѣдки горички, а повече голо, каменисто и съ прошарена работна земя, а южното — изцѣло потънало въ зелена кичеста гора и съ чудни увиснали тукътамъ скали и проломи. Изъ тая долина, която има надморска височина не повече отъ 700 метра, се муши като змия Черна-рѣка, *Кара-дере* въ турскитѣ официялни книжа, и лѣвъ притокъ на р. Арда. Водитѣ си Черна рѣка започва да събира отъ величавия Карлъкъ — Крушево, който като нѣкой безмолвенъ, грандиозенъ великанъ загражда долината на западъ. Рѣчното корито по близо впира въ подножието на южното било, когато терасовидното севѣрно образува дѣ по малки, дѣ по голѣмки разтлати полянки, цѣли обърнати на царевичеви ниви, тукъ именувани градини, и зелени ливади. Тая долина е най-красивата въ басейна на Арда, па е и гѫсто населена, и тя е единственото мѣсто въ дълбинитѣ на Родопитѣ съ по-компактно българско население. Отъ Устово до Карлъкъ дължината на долината е не повече отъ 12—15 километра, и на това разстояние отъ двата брѣга на Черна рѣка сѫ разположени най-голѣмитѣ и най-цвѣтущитѣ въ Ахѫ-челебийската кааза български села: Пашмаклѫ, въ подножието на Карлъкъ, сѣдалище на каазалскитѣ правителствени учрѣждения; Горно-Райково

Долно-Райково и Устово, всичкитѣ вкупомъ съ около 2 хиляди кѫщи и десетина хиляди жители. Отъ тѣхъ въ Пашмаклъ болшинството сѫ помаци, въ Горно-Райково $^1/_3$, а въ другитѣ двѣ помаци нѣма никакъ. Разположението на селата въ дъното на цѣлата котловина, както и само̀ послѣдната, най-релефно се виждатъ отъ Кавгаджика. При първъ погледъ човѣку се струва, че има прѣдъ себе си единъ разглатъ на дължина цвѣтущъ градъ, чиято външность неоспоримо говори за едно видимо благосъстояние на жителитѣ му. Двуетажни и триетажни каменни варосани кѫщи, съ чердаци прѣдъ тѣхъ за простиране и сушене вълна и аби, нѣкои съ широки огради, пълни съ разнообразни овощни дървета; черкви, звънарници, училища, — всичко това показва, че тукъ има не селски и не планински бѣденъ животъ, а една по-висока културность. И наистина, ний тукъ имаме едно будно, пъргаво и интелигентно население, съ битъ културенъ, граждански.

Кавгаджикъ свършва съ *Аламидерско бърце* — проломътъ прѣзъ било̀то, прѣзъ дѣто прѣскача пѫтя, който отъ тукъ нататъкъ слѣдва по единъ разлатъ рътъ, що отдѣля сѫща Арда отъ Черна рѣка, наричана още и Четакъ-дере отъ Четакъ, както турцитѣ именуватъ селото Устово. Отъ южна страна при започване рътътъ да се снишава въ видъ на полегато-полянчеста площь, сгъната въ едно открито и каменливо долче, е разположено селцето *Аламидере*, състояще близо отъ 300 кѫщи, отъ които 30 сѫ помашки. То е най южното българско селце отъ нашата граница къмъ вѫтрѣшностьта въ Родопитѣ на едно разстояние не повече отъ 25—30 километра. Отъ тукъ до града Скеча друго християнско село нѣма на едно разстояние отъ 60—70 километра, ако не броимъ селата Габрово и Еникьой, Скечанска кааза, що оставатъ на страна къмъ долината на р. Мѣста, и Дарѫ-дере, което е тоже настрана къмъ изтокъ въ Союглю чай.

Щомъ се отмине Аламидере, пѫтьтъ отива отъ лѣво по рътa изъ една хубава букова гора. Като усойка, дѣто слънцето само сутринь до кѫдѣ обѣдъ грѣе, мѣстото е влажно, образува се каль, за пѫтьтъ е постланъ съ калдаръмъ, но тъй старъ, отъркань и разнебитенъ, че добитъкътъ се измѫчва, додѣ го измине. Тая мѫчнотия сега е прѣмахната, защото въ послѣдно врѣме стариятъ пѫть е напуснатъ, замѣненъ е съ хубаво трасиранъ шосеенъ пѫть, който е прѣдназначенъ да служи за главна артерия отъ Скеча до Пашмаклѫ и свободно да може и кола да циркулира. Усойката се казва *Дълга усойка*, която свършва чакъ до надъ селото Паласъ, 30 километра отъ Устово, около 35 и нѣщо до Пашмаклѫ и 55 километра до Скеча. Рътътъ завива къмъ изтокъ, а пѫтьтъ се отдѣля отъ него, за да го прѣсѣче и слѣзе въ коритото на сѫща Арда при Паласъ. Тукъ се отваря нова долина, паралелна съ първата, а тя е коритото на само̀та Арда; това е нейното горно течение. И тукъ сѫщата картина, сѫщата живописность, която, колкото и еднообразна да е, все приковава погледа на човѣка, и окото не се насища. Долината, както и всички такива изъ Родо-

питѣ, ту се отваря и образува малки полянчести сѣдловини, ту се стѣснява дѣ отъ нѣкоя надвиснала канара, дѣ отъ полѣгати полянчести площи, обърнати въ работна земя, или пъкъ покрити отъ кичести букови и джбови горички. По самото горно течение, т. е. въ самата долина на сжща Арда, български села нѣма, но има нѣкои голѣми помашки села, каквото е старото село Смилянъ, запазило името на старата Смоленска областъ. Смилянъ брои повече отъ 500 кжщи чисто помашки, съ интелигентно помашко население. Разположено е както и Устово въ една сѣдловина, но по-голѣма, по-живописна и по-плодородна. Смилянъ е било едновремешно сѣдалище на каазата, а сега е родното мѣсто и живѣлище на извѣстния въ тия мѣста помакъ-бей Салихъ-ага Сиврия, прочутъ по своето влияние и не прѣпоржчително до тамъ минало и настояще. Едно врѣме Сиврия бѣше голѣмъ приятель и покровитель на българското население въ Ахж-челебийско, но отъ нѣколко години той измѣни на своитѣ чувства и, струва ми се, пакъ по наша вина и нетактичность. И между мнозинството помашко население той не се ползува съ добро име и симпатии. Кжщата на Сиврия, вжтрѣшната ѝ обстановка и редъ, е сжщински княжески дворецъ, ала животътъ и традициитѣ сж неизмѣнени. Вратитѣ му сж отворени за всѣки пжтникъ, какъвто и да билъ той и когато и да било, и ще излѣзе всѣкога добрѣ и посрѣщнатъ и нагостенъ, и добрѣ изпратенъ.

Когато се отива по главния пжть, отъ лѣво къмъ сѣверъ се намиратъ помашкитѣ махалчинки *Пичка бунарь*, *Кулкутникъ*, *Балтажи махала* и още нѣкои колибаци. Тѣзи махалчинки, състоещи отъ 20-на 30-на кжщи, не сж наедно, за да образуватъ нѣщо като селце или махала, а сж пръснати по една, двѣ или три кжщи изъ рътлинитѣ и долинитѣ въ гънкитѣ на склоноветѣ. Това е въ противоположность на българското население, което е групирано въ голѣми и близки едно къмъ друго села. Изглежда, че тая групировка на малкото българи-християни е извикана по политични и икономични причини: да образуватъ по-голѣмъ комплектъ на едно, за да могатъ по лесно да се запазватъ прѣзъ минали бурни врѣмена отъ една страна, а отъ друга, че българитѣ по-малко се занимаватъ съ земледѣлчески работи, а сж повече занаятчии и търговци, които малко стоятъ въ домоветѣ си. Съ помацитѣ не е така. Тѣ като че избѣгватъ многолюднитѣ села, та и самитѣ имъ икономични условия изискватъ това. Помацитѣ сж изключително замледѣлци, скотовъдци и дърводѣлци; други занятия у тѣхъ досущъ рѣдко се срѣщатъ. Тѣ сж тъй да се каже чернорабочата класа въ Родопитѣ. Но земята е собственость на всички, всѣки е собственикъ на малки или голѣми парчета, които съ свой трудъ може да увеличи, или намали. Изобщо безземелни хора въ Родопитѣ нѣма, нѣма и едри землевладѣлци въ тая смисъль на думата, както другадѣ. Това правилно разпрѣдѣление на земята, тая демократичность въ живота, самостоятелность и патриархалность отъ друга прави Родопчанина тъй страстно да е привързанъ о родното си пепелище, макаръ че почвенитѣ и други условия инъкъ

и да правятъ неговия залъгъ твърдѣ оскѫденъ и коравъ. Помакътъ има своята кѫща за живѣене, оборътъ и плѣвникътъ за добитъкътъ си и всичко друго тамъ, дѣто е и неговата работна земя. А ако такава има на нѣколко мѣста изъ усоитѣ и долинитѣ, то при всѣка ще си има и една пристройка, въ която часть отъ работнитѣ лѣтни дни ще прѣкара съ челядьта си и ще прибере и скъта произведенията си, а зимѣ ще закара и държи добитъка си, додѣ да изхрани прибраното. При все това има и голѣми помашки села, ала и въ тѣхъ не всичкото врѣме прѣзъ годината помацитѣ живѣятъ, а по тоя начинъ всѣки прибира земнитѣ си произведения въ колибитѣ, дѣто му е и по-голѣмата часть работна земя.

Въ по-голѣмата си часть и помашкитѣ кѫщи и обстановка сѫ досущъ прилични на българскитѣ. Когато влѣзете въ едно Родопско село, можете да го познаете, че е помашко село, само по джамията и минарето, ако има такива, и по кафезлиитѣ прозорци на по състоятелнитѣ помашки кѫщи. Бѣлата чалма, и то не у всички, и джамията у помакътъ, а кафезлиитѣ прозорци на кѫщата у помакинитѣ сѫ най-виднитѣ промѣни, които мохамеданскиятъ култъ не доброволно е внесълъ въ животътъ на Родопскитѣ помохамеданчени славѣни.

И у помацитѣ вие ще видите, ако и не всѣкѫдѣ и всѣкога, голѣма варосана кѫща, съ структура и обстановка вънъ и вѫтрѣ досущъ еднаква съ българскитѣ, грижливо прибрано и скътано стопанство и животъ, отдѣлни стаи за сѣмейството, отдѣленъ оборъ и плѣвникъ за добитъкътъ, хубаво обработена и оградена работна земя и т. н. Мнозинството отъ колибаритѣ помаци освѣнъ близното село, дѣто е джамията или пазарния пунктъ, друго село или градъ въ животътъ си не виждатъ. Единъ пѫть въ близното до Устово селце Долно Влахово ми посочиха единъ бѣлобрадъ 90 годищенъ помакъ, комуто прѣзъ цѣлия животъ най-далечниятъ пѫть е билъ селската воденица и Устовския пазарь, които сѫ ½ часъ само далечъ отъ селото му. Помакинитѣ сѫ още повече ограничени, и това не е резултатъ отъ мохамеданския обичай, а на животътъ. Само въ близкитѣ села до българскитѣ по бѣдната класа помакини безъ всѣкакво стѣснение свободно отиватъ у българитѣ да имъ копаятъ, жънатъ и вършатъ разни други полски работи съ надница. На пазарнитѣ пунктове само помаци мѫже отиватъ, а помакини почти никакъ.

Патриархална и симпатична маса е това помашко плѣме изъ обширнитѣ Родопски планини, плѣме чисто, трѣзво, мирно, трудолюбиво и старинно съ християнски и досущъ славѣнски чърти, плѣме въ което при първо по-близко взиране въ неговия битъ, по-дълбоко вникване въ неговата душа, извиква безъ да щете симпатиитѣ ви отъ една страна и тѫгата отъ друга за нашата индифирентность и прѣстѫпно непознаване го. Безъ да проучимъ причинитѣ и при какви условия това дѣвствено плѣме на врѣмето си е било заставено да ренегира отъ своята прадѣдовска християнска вѣра и се хвърли въ обятията на мохамеданския култъ,

безъ да се вземемъ и проучимъ, че всички упорни усилия на миналата и сегашна турска духовна и свѣтска власти не сѫ могли да прѣвърнатъ душата, живота и нравитѣ на Родопския помакъ въ типиченъ азиятски мохамеданинъ, ний сме свикнали съ мисъльта и убѣждението, че помацитѣ сѫ фанатична маса, готова да се разрази въ ураганъ къмъ всичко иновѣрно ней. Тукъ е именно нашата грѣшка. Та нима днесъ ний нѣмаме ренегати, които подъ повръхното облѣкло ужъ на модерната наука не само че сѫ изгубили и губятъ всѣка вѣра въ Бога, всѣка обичь и чувства къмъ народни традиции и отечество, но още и отъ височината на своето обществено стѫпало смѣло и открито проповѣдватъ и налагатъ това и на другитѣ? Малко ли сѫ у насъ вече ренегатитѣ, които още отъ школния чинъ безсрамието и нахалностьта зематъ за лична свобода, разтлѣнието за природа, а грубиятъ егоизмъ и материялизъмъ за културъ въ живота? Да, ний ще изповѣдаме открито нашия грѣхъ, ако той се счете за такъвъ, че прѣдъ нашитѣ очи единъ помакъ съ своята крѣпка вѣра въ Аллаха, съ своята примитивна философия, съ своята чистота въ нравитѣ и живота, съ своята привързаность къмъ родно пепелище и труда и съ своя алтруизъмъ е хиляди пѫти по за прѣдпочитане и уважение, по полезенъ членъ на обществото, по здравъ корень за стабилностьта на обществения строй и редъ, отколкото дългокосия безвѣрникъ и модния ученъ-недоученъ интернационалистъ.

Да, живѣе това плѣме изъ тия чаровни планински усои чуждо отъ свѣта, обича то земята си, вѣрва и почита своя Аллахъ, обича то черния трудъ и домътъ си, ражда се и израства посрѣдъ природата и съ природата, която въ замѣна на това пъкъ го дарява съ желѣзни мускули и дълготраенъ животъ, тихъ и чистъ и отъ свѣтовни грижи и неволи, и отъ модни и нервни мирогледи.

Отъ рѫта пѫтьтъ стрѣмително се спуща надолѣ, прѣминава Арда и завива за билото, що дѣли Арда отъ Бѣломорския бассейнъ. Спускътъ е тъй нарицаниятъ *Паласки окушъ*, твърдѣ мѫчителенъ за кирѣджиитѣ при слизане, а три пѫти по-мѫченъ и по-уморенъ за изкачване. Разстоянието му съ зигзаговетѣ не е повече отъ 5 километра, ала при изкачване едва се изминава за 2 часа. Сега новото шосе е прокарано на изтокъ отъ тоя спускъ, прави заобикаляне, и лошиятъ *окушъ* е избѣгнатъ. Долѣ при рѣката отъ лѣвия ѝ брѣгъ сѫ Паласкитѣ ханове за пѫтници и добитъци, а до тѣхъ на нѣколко стотини метра въ лѣво е новиятъ воененъ складъ на пограничния турски гарнизонъ. Това е една масивна каменна сграда, съ пристройки за войници и коне на около, строени по планъ на чужди инжинери. По-рано бѣше въ Пашмаклѫ, но понеже тамъ е на единъ хвърлей отъ границата на Карлъкъ, прѣмѣстиха го по-къмъ вѫтрѣшностьта въ Паласъ, което е на кръстопѫть, а при това е чисто помашко село. Сега значението на *Паласъ* като воененъ пунктъ е порасnало, защото споредъ новитѣ военни реформи въ турската армия, Паласъ е сѣдалището на Ахѫ-челебийското военно окрѫжие, дѣто на редифитѣ се намира офицерския щабъ,

оржжията, припаситѣ и всичко необходимо за една бърза мобилизация. По едно врѣме Сиврия настояваше да се прѣнесе и центра на каазата отъ Пашмаклж въ Паласъ, като по-близко и по-безопасно за него мѣсто, ала множинството отъ населението въ каазата, а особено помашкото, недопусна да зематъ подмощие влиянието и искането на агата. Задъ склада е самото село Паласъ, което състои отъ двѣ села: *Горенъ Паласъ* и *Доленъ Паласъ*, и двѣтѣ заедно отъ около 300 кжщи.

Арда тукъ е малководна като всѣка планинска рѣка. Гази се прѣзъ всичко врѣме на годината, но за въ случай на порои, пакъ сж построени мостове, а въ Родопитѣ по всички по-главни пжтища такивато сж сводови, каменни, тѣсни колкото силомъ да се размипатъ два добитъка безъ голѣми товари, но въобще извънредно трайни и устойчиви. Всички сж работа на мѣстни български ржце и техника. Като се мине рѣката, пжтьтъ продължава въ политѣ на отсрѣщния склонъ, въ дъното на който клокочи малко долче, наричано *Пискюллю-дере*, що води началото си отъ бйлото *Елидже*. Около два километра на длъжъ долчето образува отворена долинка съ ливади и градини, а послѣ постепенно се стѣснява, дѣто водата му шумливо, пискливо се тласка изъ змиевидно тѣсно канаристо ущеле, обрасло съ чудна букова гора. Пжтьтъ се мушка изъ тия стройни букаци току-що до самото течение на пѣнливата и кристална вода. На около 7 километра отъ Паласъ е селцето *Пискюллие*, тоже пръснато и разхвърлено изъ рътлинкитѣ и гънкитѣ по една, двѣ и повече бѣдни кжщурки. Земята тукъ е извънредно бѣдна, сипеста и отъ ронливъ пѣсъчникъ, който постоянно се сипе и оголва отъ пороитѣ, и само издържливата и търпелива ржка на помакътъ съ голѣми усилия я запазва и обработва, до колкото може. Населението въ тая покраинка е крайно бѣдно, може се каза мизерно толкова, колкото може си прѣдстави човѣкъ. Додѣто да се измине долинката, пжтницитѣ на всѣка крачка се задържатъ отъ полуголи, изсъхнали като скелети човѣшки фигури, дѣца и жени, които съ жаловитъ прѣсипналъ гласъ подаватъ ржка: *мйже, дай ми лѣбеᵃц!* Човѣку се свива сърдцето, когато гледа тия окаянни сжщества, безропотни и прѣвити подъ своята жестока сждба, що за животъ е това. Причинитѣ за мизерията на тая нещастна покраина, единствена въ срѣдището на Родопитѣ по своето тъй оголено население, сж двѣ три. Населението е гжсто, земя годна за работене досущъ малко има и то крайно изтощена, а главното е, че покраинката е въ районътъ на единъ безчовѣченъ властелинъ — Исеинаага Кочоолу, който е бѣженецъ отъ с. Търмешъ, засѣдналъ въ началото на освобождението тукъ, а сега милионеръ и съ непоклатно влияние прѣдъ Гюмюрджинскитѣ и Одрински турски власти. Кочоолу съ своитѣ срѣдневѣковни ангарии, межии, чудновати десятъци и заграбване и имотъ, и животъ на тия нещастници, ги е докаралъ до такъвъ халъ. Щастие рѣдко, необикновено е, ако едно сѣмейство сполучи да си припечали една кравичка или двѣ три овчици и нѣкое кило храна въ домътъ си. Гладътъ тукъ на-

стжпва по единъ обикновенъ редъ още въ самото начало на зимата, а прѣзъ пролѣтьта и лѣтото, до когато да узрѣятъ скжднитѣ храни, главна, па може се каже, и единствена храна е на тия хора буренътъ, размѣсенъ съ малко царевично брашно и сваренъ на огънь Турската власть е нѣма и хладнокръвна зрителка към тия свои парии, както е нѣма и жестока и къмъ всички свои поданици въ земята си

Слънцето се вече наклоняваше къмъ заникъ, когато стигнахме на върха *Елидже*, Това е проходъ, малка сѣдловина на второто по-малко било въ южнитѣ Родопи (главното и голѣмото е въ севѣрнитѣ склонове, дѣто се дѣлятъ Ардинитѣ отъ Маричинитѣ вэди), що излиза отъ вододѣла Олуййла надъ р. Мѣста, отива къмъ изтокъ и достига планината Чаталъ-кая между Софолу и Дедеагачъ. То е по-ниско отъ главнитѣ била — западното и севѣрното — и дѣли водитѣ на Арда отъ тия за Бѣло море. Прѣзъ Елидже прѣсича главниятъ пжть отъ Ардината долина за Бѣломорската равнина, собствено за Скеча, Шарж-шабанъ и Кавала.

Изгледътъ отъ Елидже е великолепенъ. На срѣща Елидже къмъ югъ се издигатъ въ видъ на полукржгъ *Демирджикскитѣ* върхове съ отвѣсни канари и чуки отъ най разновидни форми. Между тѣхъ и Елидже захващатъ водитѣ на *Елидже-дере* и се образува една хлътната долина въ видъ на чорупка съ излазъ къмъ изтокъ. Подъ самитѣ Демирджикски върхове по ребрата на склона подъ увиснали чуки сж се образували дребни полянки, по които се ширятъ като птичи гнѣзда пръснати купчинки помашки кжщурки. Тѣ сж часть — колибаци отъ помашкото село *Демирджикъ*, централната часть отъ което остава задъ върховетѣ, обърнато къмъ юго-изтокъ. Демирджикскитѣ върхове сж склонъ отъ главното било *Елидже — Олуййла*, а проходътъ Елидже е тъкмо въ дъното, дѣто се отдѣлятъ тѣ — източната имъ площь Цѣлата долина до самитѣ върхове е обраснала съ буйна папрать, по-висока отъ човѣшки рѫстъ, и вѣковни букови и джбови дървета. Борове само по върховетѣ надъ Демирджикъ тукъ тамъ се съзиратъ, сгушени помежду канаритѣ и букацитѣ. Ниви и ливади съвсѣмъ малко се виждатъ, а това показва, че на широко пространство тукъ сж останали малко хора да живѣятъ. Такива противоположности въ Родопитѣ не сж рѣдки. Додѣто по нискитѣ долини и котловини сж гжсто населени, високитѣ рътове и билàта сж почти безлюдни. Отсамнитѣ урви, обърнати съ лице къмъ югъ, на Елидже сж обрасли повече съ джбъ, па изобщо и отъ тукъ до Бѣломорската равнина джбътъ постепенно измѣстя букътъ, затова и отъ Елидже къмъ югъ настжпва царството на козитѣ и дивитѣ свинета.

II.

Елидже дереси. — Нощна гледка и впечатления. — Елидженскитѣ ханища и нощуване въ тѣхъ. — Вододѣлъ на Шеинската и Муставшовска рѣки. — Помашкитѣ села Вълканово и Козлуджа. — Пашавакъ и турскитѣ медресета въ Родопитѣ. — Гюкче-бунарь. — Пашовикския долъ и стария кастелъ Мусагенъ. — Муставшовска рѣка. — Змиища.

Както по Палаския окушъ, тъй и низъ *Елидже окушу* се иска устремно и уморно слизане на долѣ и то пѣшкомъ, защото низъ такива наведености човѣкъ не може се държи на добитъка, па и последниятъ съ товаръ на гърбътъ си, а особено яздачъ, много се измъчва, подбива се и се наранява отъ самарьтъ. Три четвърти отъ часъ бѣха достатъчни прѣзъ *кестерметата* — прѣко слизане — за да се намѣримъ ниско въ долината. Елидженскиятъ окушъ е по-малъкъ по разстояние отъ Палаския, ала пъкъ е по-мъченъ, защото е по-каменистъ. Пѫтьтъ държи лѣвия брѣгъ и лѫкати изъ гѫсталакъ сѣнчести букаци до надъ самото дере, което щура водитѣ си изъ едно тѣсно, каменисто лѣгло и прѣзъ праговитата клисура прави голѣмъ оглушителенъ шумъ, много по крѣсливъ, отколкото би трѣбвало. Слънцето бѣше се вече скрило задъ върховетѣ, та пѫтьтъ, и тъй сѣнчесть, почна да става тъменъ и труденъ и за яздене, и за вървене пѣшъ. Трудностьта още повече се увеличаваше отъ неправилностьта му, тѣснинитѣ, безднитѣ и каменацитѣ, що изобилно сѫ натърколени по него. Колкото по-величествена и по-омайна е природата изъ тия пущинаци, но гиздави мѣста, толкова отъ друга страна дотегватъ и съсипватъ пѫтника тия дяволски първобитни пѫтеки изъ тия планини, по които на всѣка стѫпка демонстриратъ, че тѣ се намиратъ въ невѣжа и безгрижна къмъ всѣкаква обществена проява власть. Още слѣдъ малко и нощьта въ тая величава и самотна природа настѫпи съвършено. Въ окото да те боднатъ, нѣма да видишъ, както казватъ тѫдѣва, тъй грозенъ тукъ е мракътъ въ безлунна нощь. Само слабъ вѣтрецъ полъхва и произвежда малъкъ шумъ изъ дърветата, слива се и се губи въ трѣсъка на долчето, което се явява едничъкъ смѣлъ нарушитель на нощния мракъ. Отъ врѣме на врѣме далечъ въ мрачината измежду гѫсталакътъ на срѣщния или отсамния брѣгъ, или пъкъ горѣ по висинето, нѣкѫдѣ блѣсне свѣтлинка отъ огънь и пакъ се изгуби. Това сѫ стопанитѣ на нѣкое кѫсче нива или ливада, що сѫ рѣдко тѫдѣва, замръкнали при своя черенъ трудъ. Тия бѣдни хорица прѣзъ цѣлата пролѣть и лѣто, та и до късна есень, сѫ принудени и по други причини да нощуватъ при своя скѫденъ имотъ: съ чукане газени тенекии нощѣ плашатъ дивитѣ свинета, които по тия мѣста сѫ цѣли стада и сѫ върли и безмилостни опустошители и на ливади, и на ниви.

Мракътъ прѣзъ тая далечъ отъ свѣта клисура въ скрититѣ Родопски нѣдра дѣйствува не твърдѣ приятно надъ пѫтника. Отъ една страна величието и гиздавината на природата дразни духътъ и извиква хиляди мисли и желания, а отъ друга се вкочанявате отъ ужасъ, когато ви прѣлѣти мисьльта, че такива клисури, диви

а дивни, изъ гниещата турска държава сѫ царствата на разбойни-цитѣ и човѣшкитѣ касапи. Обиритѣ надъ пѫтницитѣ тукъ сѫ работи обикновени; често пѫти тия обири се обагрятъ и съ кръвьта на нѣкой нещастникъ. И насъ, при всичко че не бѣхме малцина, страхътъ ни държеше вледенени при мисъльта, че бѣше пролѣтно врѣме, и разбойницитѣ, като знаятъ, че въ това врѣме слизатъ за въ полето куповачи на вълна, най-много се навъртатъ тѫдѣва. Слава Богу, че насъ не сполѣтѣ нѣкакво зло, па и тая пролѣть кой знае какъ турскитѣ власти бѣха увеличили стражата изъ Елидже нарочно да държатъ пѫтьтъ чистъ.

Повече отъ 1 $^1/_2$ часъ ходъ държи пѫтьтъ отъ началото на клисурата до Елидженскитѣ ханове. Часътъ бѣше вече близо 2 по турски прѣзъ вечерьта, когато стигнахме първия ханъ. Отъ него надолѣ сѫ още редица 4—5 на едно разстояние отъ по 5 до 15 минути единъ отъ другъ, всички построени до самия брѣгъ на рѣката въ каменацитѣ. Тѣзи ханове сѫ едноетажни, но голѣми каменни, примитивни постройки въ видъ на дълги паралелограми и покрити съ плочи. Клисурата и тукъ е тъй тѣсна, вкачена между два високи и стръмни склона, каменлива, пѫтьтъ, макаръ че слѣди самото течение на рѣката, е неравенъ, тѣсенъ до толкова, че малко мѣста има толкова широки, колкото съ мѫка да се разминатъ два товарни коня. Околностьта е оголена отъ дървета съ изключение само на лѣвия брѣгъ на рѣката. Такава е мѣстностьта при ханищата и отъ тѣхъ на долѣ, додѣто да се завие пѫтьтъ къмъ югъ за Скеча и напусне рѣката. По оголения десенъ склонъ се подаватъ надвиснали камъни, ярове и само тукъ-тамъ се мѣрка нѣкоя оцѣлѣла шубърка. Чакъ високо къмъ върхътъ се съзиратъ по-сложни малки полянки, прѣвърнати въ работна земя, а при тѣхъ и малки *саи* — колибаци — за стопанитѣ и добитъцитѣ имъ.

Хановетѣ сѫ собственость на помаци отъ ближното помашко село Козлуджа. Едни отъ тѣхъ си чуватъ самитѣ стопани, а други държатъ подъ наемъ Ахѫ-челебийски българи. Въ всѣки ханъ на едното крило въ единъ ѫгълъ е прѣградено малко дюкянче — бакалничка и малка стаичка за съдържательтъ. Въ бакалничката пѫтникътъ може да намѣри черенъ домашенъ хлѣбъ и царевично брашно за *качемакъ*, главна и любима храна не само на помацитѣ въ Родопитѣ, а и на българитѣ; нѣкои съестни продукти, обикновено фасулъ и чушки саламура за постни дни и мътеница млѣко и *саядърма* за блажни. Само помашкиятъ вкусъ и привикналъ стомахъ могатъ да възприематъ и смелятъ такава храна. Освѣнъ това, ако съдържательтъ е не мохамеданинъ, намиратъ се и спиртни пития отъ твърдѣ съмнително качество, а ако е помакъ — есенно врѣме въ изобилие ще намѣрите и хубавъ гроздовъ *лангюръ*, единственото приятно питие, каквото само помацитѣ умѣятъ да приготвятъ. Всичкото останало пространство отъ ханътъ е на земята безъ подъ и таванъ и едноврѣменно служи и за пѫтницитѣ, и за добитъцитѣ имъ, съ тая само разлика, че за пѫтницитѣ въ ѫгъла до бакалничката пакъ на земята отъ пръсть малко е издигната естрада

— *софа*, на срѣдата на която се кладе голѣмъ балкански огънь, а на около въ колело хората спятъ и нареждатъ багажитѣ си. Останалото пространство по цѣлата дължина покрай стѣнитѣ е заето съ яслитѣ, на които безразборно връзватъ добитъцитѣ и имъ налагатъ храната. По стѣнитѣ вмѣсто прозорци сѫ оставени малки отверстия — *мазгали*. Между добитъцитѣ и мѣстото за стопанитѣ имъ нѣма никаква прѣграда, тъй че всѣки пѫтникъ може да си наблюдава своето животно. Въ хана се влиза прѣзъ една голѣма отъ груби дебели дѫбови дъски врата съ двѣ крила, или еднокрили, и прѣзъ тѣхъ добитъцитѣ направо се въвеждатъ вѫтрѣ съ товаритѣ си заедно. Нощно врѣме вратата се добрѣ притваря и запрѣга отвѫтрѣ, защото че то пѫти и нощѣ разбойници нападатъ на пѫтницитѣ въ тия ханове и ги ограбватъ. И наистина, тая клисура е най-опасното мѣсто по продължение на пѫтя за Скеча, и поради това турското правителство е построило кула па в. Елидже, дѣто има постоянна заптийска стража, а особено пролѣть и лѣтѣ, на която е повѣрено варденето на цѣлото *Елидже-дереси*.

Първиятъ и вториятъ ханове бѣха натъпкани съ пѫтници и добитъцитѣ имъ, по рано дошли отъ насъ, та подминахме да търсимъ мѣсто въ послѣдующитѣ. На третия ханъ, на който съдържательтъ бѣше българинъ отъ Пашмаклѫ, имаше само двама Пашмаклийски помаци съ четире коня; тѣ караха дъски за Скеча. За насъ имаше въ него достатъчно мѣсто да ни побере, та се спрѣхме. Кираджиитѣ свалиха вѣщитѣ ни на *софата*, навързаха добитъцитѣ, наложиха имъ храна и се настанихме всички на околникътъ, на срѣдата на който вече бучеше голѣмъ балкански огънь съ дѫбови *кютюци*.

Всички се наредихме на колело около огъньтъ. Ядене си носѣше всѣки, ала все трѣбваше да се направи и малко алъшъверишъ на ханджията, ако не за *ятакъ-парасѫ*, какъвто тукъ нѣма обичай да се зема на пѫтници съ добитъкъ, то баремъ за огъня. Порѫчахме си малко ракийца съ хубави саламура чушки, па почерпихме и новитѣ си другари помаци. Своитѣ гостеприемни черти Родопчанинътъ пази и изказва не само кога е въ домътъ си. Колкото души и да се случатъ на пѫть, макаръ и никакъ непознати, състигнатъ ли се, тѣ ставатъ вече *йолъ-аркадашларѫ* или *акташе*, както казватъ, и не се оставятъ единъ другъ при каквито случайности и да попаднатъ. Седнатъ ли да се хранятъ, всѣки ще покани и другитѣ отъ яденето си. Свърши ли се хлѣбътъ или какво и да било нѣкому, другитѣ ще му услужатъ. Както виждате? много повече отъ модерната писана само на книга комуна.

Но на думата си. Пашмаклийскитѣ и Смилянскитѣ помаци сѫ общеизвѣстни въ Родопитѣ отстѫпници. Само тѣ нарушаватъ мохамедовия коранъ относно спиртни пития. Селата имъ сѫ били и сѫ центрове казалийски дълги врѣмена и подъ влиянието на чужденци чиновници и по-голѣмата имъ съобщителность сѫ станали и по-либерални въ всичко въ животътъ си. Пиятъ тѣ ракия и пиятъ както трѣбва, а слѣдъ това рукватъ хубавитѣ и звучни помашки пѣсни,

та усои и долини кънтятъ. Най-добритѣ пѣснопойци сѫ Смилянци и Пашмаклийци въ цѣлата Ардина долина

Вечерята продължи до късно, а шегитѣ, често пѫти и цинични, съ каквито киреджиитѣ по насъ особено се отличаватъ, ни кѫсаха отъ смѣхъ, че не усѣтихме кога бързо настѫпи пѣтлено врѣме. Едва ли оставаха два часа до разсъмване, азъ едва ли бѣхъ подрѣмалъ единъ часъ, а мнозина отъ другаритѣ ми и не мигнаха никакъ, ето че добитъцитѣ зацвилиха, затупаха съ краката си и упорно прѣдизвѣстяваха за своя утрененъ обикновенъ *таинъ* — зобьта. Киреджиитѣ имъ стопани се размърдаха, събудихме се всички и слѣдъ не много врѣме стегнахме конетѣ и напуснахме ханътъ. Нѣколко пѫти и отпослѣ ми се е случвало да пѫтувамъ за Скеча и обратно и никога не ми се падна денемъ да мина прѣзъ Елидженскитѣ ханища и съ помощьта на слънчевата свѣтлина да ги видя добрѣ. Тъй е дошло разстоянието, че и лѣтѣ и зимѣ, и напрѣдъ и назадь да отивашъ, все или късно вечерь ше се дойде въ тѣхъ, или сутринь прѣди съмване ще ги напуснешъ. А пъкъ клисурѣта е тъй тѣсна тукъ и тъй вгащепа отъ двѣтѣ страни съ високитѣ верижни бърда, че слънцето само по пладне единъ два часа прониква съ лѫчитѣ си. Едва се пукаше зора — *забѣлваше се*, както казватъ по насъ въ Родопитѣ, когато отминавахме ханищата, а тѣсното ущеле на Елидже дере и отъ тѣхъ на долѣ доста продължава. Пѫтътъ бѣ задрѫстенъ вече съ по-будни и по пъргави отъ насъ пѫтници българи и помаци, едни съ натоварени добитъци съ дъски, а други съ празни коне. Шумътъ бѣ голѣмъ отъ глъчка и викове на хората, туптене на копитата и дрънкането на звънцитѣ [1]). Тоя шумъ въ една креслива дисхармония се сливаше и съ вилнѣенето на рѣчката изъ праговитото си и каменливо корито и даваше единъ особенъ заглушителенъ тътнежъ, който пълнѣше самотностьта на и тъй дивната и дива въ дълбинитѣ Родопски клисура.

Развидѣли се вече хубаво, когато ущелето почна да се разширочава, и по края на двата брѣга около рѣката се запоказваха ливади и ниви съ овошни дървета. Личеше, че наближаваме село. Почнахме да срѣщаме и помаци и помакини съ празни мулета, съ мотики и други стопански прибори. И тѣ бѣха подранили за своята дневна работа. Слѣдъ $1/2$ часъ отъ хановетѣ пѫтьтъ прѣминава рѣката Елидже дере по единъ тѣсенъ едносводовъ каменъ мостъ на лѣвия брѣгъ и напуща долината, като завива къмъ югъ по ребрата на склонътъ. Рѣката продължава да държи източно направление и носи вече името Шеинска рѣка отъ името на недалечното помашко село Шеинъ. Склонътъ тукъ се снишава, образува малка сѣдловина, на която, като се изкачихме, откри се, прѣдъ насъ почти равна площь — поляна съ друга живописна рѣдкость. Слънцето току що бѣше я огрѣло На западния ѝ край въ една

[1]) Звънци въ Родопитѣ се окачватъ и на товарнитѣ добитъци, за прѣдизвѣстяване стопанитѣ имъ нощѣ по кърa отъ нѣкоя опастность: диничъ, разбойници или пъкъ отдалечаване изъ горскитѣ шумаци.

малка вглъбнатина въ ниските ребра на единъ гористъ връхъ се гушеше помашкото селце Козлуджа съ варосани и голѣмички кѫщи, знакъ на едно по-добро благосъстояние. Къмъ изтокъ пъкъ въ самата срѣда на площьта, всрѣдъ зелени ливади и кичести разлистнали се вече овощни дървета, които бѣха плувнали въ пролѣтния си блѣсъкъ, се показваха пепелевитѣ плочени покриви на кѫщитѣ на друго по-малко помашко селце Вълканово. Въ краищата на площьта личеха скоро окопани лозя, размѣсени съ ниви, а задъ тѣхъ не високи гористи бърда обграждаха като вѣнецъ тая разкошна полянка, вкачена между планинскитѣ гребени като райско оазисче. Отъ тукъ къмъ югъ вече настѫпва друга природа, южна, мека, по-благодатна и съ по-буйна и по-разнообразна растителность. Борови дървета вече никѫдѣ не се виждатъ, а всѣкѫдѣ листвени, особено дѫбъ, букъ, габеръ и др. При първъ погледъ човѣкъ вижда и рѣзката поминъчна разлика между поселянията въ по-високитѣ вѫтрѣшни Родопски покраини и тия, що спадатъ въ южнитѣ склонове по-близо къмъ морето. Зимата тукъ не е тъй сурова и остра, снѣгове голѣми и дълготрайни малко се вѣстяватъ па и силни лѣтни жеги липсватъ. Тоже и отъ северни вѣтрове тия южни Родопски котловини и долини сѫ запазени. Работната земя, както и и всѣкѫдѣ изъ Родопитѣ, е подѣлена на части, кои по голѣмички, кои по-малки, но всичко обградено съ плетища или сухи каменни зидове, всичко почистено и грижливо и съ вкусъ обработено, па и съ много и разни видове овощни дървета дори и по пѫтищата. На всѣки 50—100 крачки стърчатъ красиви варосани чешми съ турски надписи по тѣхъ, а всичко това показва, че тукъ има уреденъ малко-много животъ и добрѣ поставено въ поминъчно отношение население.

Сѫществува прѣдание, че Вълканово е едно отъ послѣднитѣ потурчени села, и за нѣкои стари родове въ Устово, Чепеларе и Широка-лѫка се говори, че водятъ потеклото си отъ това помашко селце. Такива прѣдания изобилватъ само у българитѣ, а отъ помацитѣ мѫчно се чуватъ, особено отъ тия, що сѫ далечъ отъ българскитѣ села. При все това въ такива отдалечени, изолирани и затулени покраини въ животътъ на помацитѣ сѫ спазени много повече старинни работи, които и пѫтемъ отъ погледа на прозорливия пѫтникъ не могатъ да се укриятъ. Тъй напр. една отъ многото подобни симпатични черти бие въ очи и тая, че на всѣкѫдѣ тукъ по пѫтищата изобилватъ черешови, ябълкови и други плодовити дървета, посаждани отъ алтруистичнитѣ помаци за общо ползуване на пѫтницитѣ и неимотнитѣ. Такива дървета се казватъ *хаирници*, и всѣки е свободенъ да се покачи на тѣхъ, да се нахрани съ плодоветѣ имъ, па да си набере и въ торбата.

Слѣдъ като се измине тая хубава полянка, на която пѫтникътъ не може да се нагледа и насити, пѫтьтъ се възвива и възкачва по не високо бърдо и слѣдъ него залѣзва въ една малка хлътнатина въ ребрата на склонътъ, изцѣло потъналъ въ гѫста и и стара гора. Тая мѣстность се казва *Раевица*, по вѣрно название

отъ каквото не може да бѫде друго, поради, наистина, своята райска хубость. Пѫтьтъ лѫкати насамъ натамъ, мушка се изъ гѫстака помежду хубави стройни букаци, отъ които току видишъ нѣгдѣ се прѣпрѣчилъ нѣкой падналъ, навършилъ живота си вѣковенъ букъ и захваналъ вече да се разлага. Характерни и съ навѣващи далечни тѫжни размишления сѫ такива явления въ природата, дѣто рано или късно всѣка една сила и енергия въ края на краищата трѣбва да рухне и даде мѣсто и животъ на друга ней подобна. Това ребро е източното на склонътъ, който излизаше отъ Елидже, държи извивна източна посока, завива се при раздѣлата на пѫтьтъ подъ ханищата — единиятъ по Шеинската рѣка за Гѫмюрджиня, а другиятъ къмъ югъ за Скеча. Тоя склонъ дѣли и водитѣ на *Шеинската* отъ *Муставшовската* рѣки. Послѣдната излиза отъ планинското си лѣгло при града Скеча и се втича въ *Бору-гьолъ* отъ лѣво при *Порто-Логосъ*, а Шеинската напуща планинитѣ при селото *Нарлѫ-кьой* и съ името *Куру чай* се влива отъ десно въ Бору-гьолъ. Послѣднитѣ върхове отъ тоя склонъ въ полегатъ видъ и съ много гънки се спущатъ въ полето подъ името *Караолу-тепе*, *Караалань*, или *Кетенкликски* височини.

Вѣше вече *голѣма прогима*, както казватъ тѫдѣва на обѣдното врѣме, когато се изкачихме на самото било на склона, дѣто е разположено друго помашко село, *Пашевикъ*. Пѫтьтъ минава прѣзъ срѣдата на селото. Кѫщитѣ му сѫ на брой около 120, сгрупирани въ една сѣдловинка, образувана на самото било, дѣто го прѣсича пѫтьтъ. Това селце е по-бѣдно отъ Козлуджа и Вълканово, но инъкъ избрано за малъкъ центъръ на мохамеданския култъ въ тая покраина. И тукъ има медресе, единъ видъ срѣдно духовно училище, въ което се събиратъ и възпитаватъ помачета отъ околнитѣ села, а слѣдъ завръшване курса на учението си, разпръскватъ ги изъ селата си за ходжи и крѣпители на мохамеданството между патриархалната помашка срѣда. Медресето е на самия пѫть къмъ излаза отъ селото. То е голѣмичка каменна сграда съ доволно широкъ дворъ, обграденъ съ високи каменни зидове. Извѫтрѣ наоколо покрай стѣнитѣ на оградата сѫ наредени стаитѣ за живѣене на ученицитѣ *молли*, въ срѣдата на дворътъ е издигната голѣма варосана чешма, на която отъ четире чучура блика хубава балканска вода, толкова необходима за мохамедовитѣ послѣдователи. На едната страна пакъ въ сѫщия дворъ има отдѣлно една двуетажна сграда, съ малки прозорци; тя служи за живѣене на ходжитѣ-прѣподаватели и съ стаи за занятие на ученицитѣ.

Това е една система на турското държавничество къмъ иноплѣменнитѣ народности, които на врѣмето си е сполучило да постави въ лоното на мохамеданската вѣра. Такива медресета турското правителство издържа на много мѣста изъ помашкитѣ села и единственото тѣхно назначение е строго опрѣдѣлено и още по-строго контролирано: да култивиратъ и разпространяватъ и тъй незаякналия мохамедански култъ въ помашкото население. За прѣподаватели ходжи въ тѣхъ се пробиратъ сѫщински и типични

турци, съ години приготвяни за тая професия въ Цариградскитѣ висши турски духовни училища. Тѣзи ходжи сѫ привелигировани отъ властитѣ лица, и поради това съ влиянието и положението си тѣ не се ограничаватъ съ работа само въ медресетата, а пропагандиратъ и държатъ въ рѫцетѣ си и населението.

Отъ Пашевикъ къмъ югъ, т. е. въ южнитѣ Родопски покраини, що съвпадатъ въ басейна на Бѣло море, една малка разлика се вижда и въ носията на помацитѣ. Помацитѣ носятъ поопнати потури, малки гѫжви на фесоветѣ си, тѣсни червени пояси съ малки пристегнати силяхлъци, широки бѣли калцуни съ завратени отгорѣ отъ подъ коленетѣ и увиснали надолѣ капаци, подобни на овчарскитѣ въ Ахѫ-челебийско *калчете*, а потуритѣ имъ сѫ кѫси до коленетѣ и пристегнати съ калцунитѣ. Помакинитѣ пъкъ не се отличаватъ много отъ типичната помашка женска носия въ цѣлитѣ Родопи, т. е. домашна направа *кенарени* ризи, шарени съ хоризонтални чърти антерии, малки *кунтошчета*, съ отворени нагръдници и съ орнаментики типични Родопски, въ които кривитѣ линии и фигури прѣобладаватъ. Коситѣ си носятъ до ушитѣ подстригани съ *сколуфи* добрѣ причесани, а отзадъ съ много дребни сплитки, окичени съ мъниста, монети и други украшения. На главитѣ си носатъ малки фесчета, обнизани по краищата съ краски и монети, надъ тѣхъ сребърни *теписичета*, а отгорѣ голѣми бѣли съ *кенари тестемели*, каквито и у Родопчанкитѣ българки. Само връхната дреха, *яшмакътъ*, съ какъвто тѣ вънъ отъ кѫщи излизатъ, е платнена материя като у туркинитѣ, а не вълнена и съ краски, както въ другитѣ Родопски помашки покраини. И въ говоръть си тѣ иматъ извѣстни фонетични и морфологични особици, твърдѣ интересни, но непроучени и досущъ непознати на науката. Поради това въ южнитѣ склонове ний имаме особенъ Родопски помашки подговоръ, но съ общи свойства на всичкитѣ Родопски говори [1]).

Слѣдъ една малка почивка, каквато на киреджийски езикъ се казва *кашенъ* за конетѣ, ний напуснахме Пашевикъ. Пѫтътъ завива въ източна посока и отива по самия гребенъ на склона, който е продължение отъ Демирджикскитѣ върхове, а отъ тамъ съ Елидже и по на севѣрозападъ съ главния гребенъ Олу-яйла. Отъ лѣво се вижда проломътъ на Шеинската рѣка, а отъ десно — на Скечанската. Послѣдната първоначално събира водитѣ си отъ *Чингенеасаръ*, прѣднитѣ върхове на Олуяйла и *Кара-Ахматъ*, 2177 метра надморска височина, прибира отъ странитѣ си многобройни долчета, между които е и това на лѣво отъ Пашевикъ, наричано *Пашавикъ дере*. Главниятъ притокъ се казва *Исьоренска рѣка*. Пашавикското дере отъ с. Муставшово на долѣ се казва *Муставшовска рѣка*, слѣдъ сбирането имъ въ *Змиища* вече се казва *Скечанска рѣка* или само *Чай*, а отъ Скеча прѣзъ полето до втича-

---

[1]) За особицитѣ на южнитѣ Родопски говори интересующитѣ ще намѣрятъ езикови бѣлѣжки въ „Родопски напрѣдъкъ“ прѣзъ 1907 год.

нето ѝ въ морето тя се казва *Върба рѣка*. Между бассейнътъ на Скечанската рѣка и р. Мѣста е третиятъ по дължината си Родопски вододѣленъ гребень, който излиза отъ Карлъкъ — Крушево, за да дѣли водитѣ на Мѣста отъ тия на р. Марица, р. Арда и самостоятелниятъ бассейнъ за Бѣло море. Най-високитѣ му върхове сж *Добринъ връхъ* и *Комътъ* при с. Арда, между тѣхъ и Карлъкъ — *Сиври дахъ* и *Карталъ-кая*, на югъ отъ с. Арда сж *Олу-яйла*, *Юзгюръ*, *Чингене-асаръ*, *Кара-Ахматъ*, *Куру-аланъ* и най-послѣ *Чальтъ*, който е надъ града Скеча.

Общото направление на това вододѣлно било е севѣроизточно. Отличава се то по широкитѣ си полянчести пасбища и гжсти гори и като всѣки гребень на такава височина е по слабо населено. Прави и отъ двѣтѣ си страни многобройни и разнообразни безсистемно нахвърлени склонове, помежду които се кръстосватъ въ най-разнообразна форма и направления долини, котловини, сѣдловини, тѣсни проломи и поляни, по които пакъ въ такава безсистемна посока се стичатъ малки и голѣми поточета, долове и рѣкички, притоци на по-виднитѣ рѣки.

Лѣглото на Пашевикското дере е врѣзано дълбоко, ала склоноветѣ му не сж много високи, по-разтворени и по-полегати сж, та правятъ долината по-широчка и не тъй сгащена и клисурестостръмна, както бѣ Елидже дере. По склоноветѣ сж се образували малки полянки, каменисти скали по-рѣдко се виждатъ, затова и цѣлото лѣгло наполовина е гористо, а останалото му пространство е работна земя, обърната на росни ливади, буйни ниви, плодовити лозя и тютюнища. Въ по-увеснитѣ мѣста тукъ-тамъ се виждатъ и изоставени парченца земя, защото тютюнищата много силно изтощаватъ почвата. Такива изоставени парчета годна за работене земя се държи по 3—4 и 5 години да зацѣлѣе, да се *угои*, както казватъ, и тогава наново да я използуватъ въ ниви, царевица или тютюнъ. Иглолистни дървета тукъ досущъ липсватъ, освѣнъ на високия полянчестъ връхъ *Чальтъ* надъ Скеча, който отъ Пашевикъ още се вижда, като нѣкой гордо стърчещъ великанъ надъ полето. Почвата е пѣсъкливо-глинеста, нѣйдѣ червенозенъ — еловица, а нѣйдѣ пепеляво-зърнеста и досущъ рѣдко се срѣща черноземъ. Климатътъ вече мирише на югъ, затова и растителностьта все поразнообразна става. Туку-речи на всѣка полянка и склонче се виждатъ и малки парченца лозя, които тукъ се отличаватъ по своето едро, сочно и твърдѣ вкусно особенъ сортъ грозде, часть отъ което се продава по селата изъ високитѣ планински усои и въ града Скеча, а другото се употрѣбява за домашно ядене и правене петмесъ, рачель и лангюръ, тъй като други спиртни пития — вино и ракия — изъ тия помашки краища не се употрѣбяватъ, както това се срѣща въ помацитѣ изъ Ардиното корито.

И тукъ пжтникътъ налита на сжщата картина: колибаци, пръснати като птичи гнѣзда изъ висини, бърда, долини и полянки и все на помаци обитатели. Общиятъ, типичниятъ Родопски видъ на живота не е измѣненъ, само че въ очитѣ биятъ голѣмитѣ *са-*

чаци — широки открити наддавки отпрѣдъ на кѫщитѣ, подъ сушинитѣ на които се прибира, реди и суши тютюньтъ. Културата на послѣдното растение оттукъ къмъ югъ до Бѣломорския брѣгъ е най-разпространена, а въ послѣдно врѣме е започнато сѣенето и произвеждането на тютюнь и въ по вѫтрѣшнитѣ части на Родопитѣ, собствено срѣдното и горно течение на р. Арда. Въ долното течение — Кърджалийско и Султанъ-ерско — отдавна се обработва и вади хубаво качество отъ тая билка. Най-добъръ и най-скѫпъ тютюнь се произвожда въ южнитѣ прилолски мѣста въ Родопитѣ, който е и главниятъ поминъкъ на хората въ тия краища. Другитѣ отрасли отъ земледѣлието сѫ съвършено изоставени, ако не се броятъ малкото царевичеви и зеленчукови градини и ниви и то колкото за промѣна и приготвяне тѫтюневитѣ мѣста. Това е тъй, не че почвата е безродна, а защото тютюньтъ дава най-добро възнаграждение на труда отъ всѣка друга култура. Има села, дѣто и най-обикновениятъ за въ кѫщи зеленчукъ, па и храната за домашния добитъкъ се купуватъ изцѣло отъ града и отъ тия села, които се намиратъ въ високитѣ мѣста, дѣто тютюньтъ не вирѣе, слѣд. и не се работи. И скотовъдството не е занемарено, ала и то има въ тия покраини тѣсна връзка съ тютюневото производство, защото тютюневитѣ ниви изискватъ ситенъ и силенъ торъ, какъвто се добива само отъ дребния добитъкъ. Тукъ се развъждатъ малко овци, а много кози, които се изхранватъ съ сушено дѫбово листе и жълъдъ и се славятъ и по своята млѣчность, и по огоеното си месо. Овощни дървета тоже изобилватъ и то въ голѣмо количество. На всѣка крачка човѣкъ не може да се нагледа на тия грамадни вѣковни дървета, череши, орѣхи, ябълки и други подобни, на които не всѣки би се рѣшилъ да се катери.

Пѫтьтъ криволичи ту отдесно, ту отлѣво по самия гребень на склона, който е тукъ отъ зърнестъ пѣсчаникъ, прави много ярове и сипеи съ рѣдка растителность. Той е кривъ, на мѣста до толкова тѣсенъ, че ако се срѣщнатъ два товарни добитъка, единиятъ непрѣменно трѣбва да се повърне назадъ, додѣто намѣри по-широчко мѣсто да застане, за да отмине другия. При такива срѣщи, всѣкога почти съпровождани съ сърдни и попръжни, често ставатъ и кървави разпри между срѣщачитѣ-пѫтници, кой да отстѫпи на другия [1]). И вода рѣдко се срѣща по тоя гребень, който е единъ отъ най-безводнитѣ и то, види се, поради неговата голота и ронлива пропускателна почва. Слѣдъ 1 $^1/_2$ часъ стигнахме до помашкото селце *Гьокче бунарь*, състояще не повече отъ 80 кѫщи. Разположено е до подъ самия гребень на една малка полегата площь съ хубави ниви — тютюнища, изрядни лозя и овощни дървета. Промѣната въ носията вече по-добрѣ личи отъ тая въ вѫтрѣшнитѣ изъ Родопитѣ помашки села. Като че ли мохамедан-

---

[1]) Сега тия неудобства сѫ избѣгнати съ прокарването новиятъ хубавъ коларски пѫть отъ Скеча до Пашмаклѫ- Вижъ кн. II год. I на „Родопски напрѣдъкъ“.

скиятъ култъ е внесълъ повечко нѣщо въ живота на ближнитѣ до полето помашки села, но това е само на първъ погледъ и то въ селата, които лѣжатъ на главнитѣ пѫтища. Тая промѣна се дължи отъ влиянието на близкитѣ градове и полски села, дѣто мохамеданското население е чисто турско. Но това не е въ крайнитѣ и отдалечени отъ пѫтищата села и колибаци, дѣто помацитѣ сѫ крайно добродушни хорица, съ чисти дѣвствени и старинни нрави. Тѣ досущъ си приличатъ съ помашкитѣ покраини въ вѫтрѣшностьта на Родопитѣ, дѣто помацитѣ сѫ съобщителни, наивни, а важното е, че не сѫ тъй прѣдадени въ религиозния мохамедански култъ. Помацитѣ въ близкитѣ до градоветѣ села и по главнитѣ пѫтища изглеждатъ нѣкакъ по скрити, по-прѣданни на урановото учение и по-недовѣрчиви. Въ нѣкои отъ тия села, каквото е напр. Шеинъ, помакинитѣ жени, па и малкитѣ момиченца, грижливо гледатъ да закриятъ лицето си при срѣщата на всѣки мѫжъ, билъ той едновѣрецъ, или иновѣрецъ. Срѣщнешъ ли случайно на пѫтя помакиня, ако нѣма какъ да се отдалечи на доста почетно разстояние отъ тебе и те отмине, безъ да успѣешъ да я видишъ, то тя ще обърне тѣлото си гърбомъ и ще гледа добрѣ да закрие лицето си съ фереджето, или тестемелътъ си. Стане ли ти нужда да я запиташъ нѣщо, напр. пѫтьтъ кѫдѣ отива. или пѫтници срѣщнала ли е, тя ще мълчи и нѣма да ти проговори ни дума. Въ такъвъ случай прѣдъ тебе си виждашъ една безмълвна статуя и нищо повече. Ако повторишъ питането си и ако се случи нѣкоя по-стара помакиня. може и да те нагруби и заплаши съ викване на мѫжа ѝ отъ ближния колибакъ. Прѣзъ тия помашки покраини има и такива села, които впрочемъ сѫ рѣдкость, прѣзъ които минаването на пѫтника-иновѣрецъ, ако е самъ, е доста трудно, дори опасно: дѣцата-помачета прѣдъ очитѣ на своитѣ родители го замѣрватъ съ камъни, попържатъ съ псувни и тежко би си изпатилъ той, ако си позволи да се защити съ сила. Но при все това, помашкото население въ болшинството си не е такова. Има помашки покраини, дѣто пѫтникътъ, безъ разлика какъвъ е той, се посрѣща, нахранва и изпраща съ една рѣдка чистосърдечность и радушность.

Като е дума за криенето на помакинитѣ въ извѣстни краища изъ Родопитѣ, нека се поспремъ и обяснимъ за малко. Криенето отъ чуждо око лицето на млада жена до неотколѣ е било обичай и у българитѣ-християни въ тия планини. Въ Дарѫ-дере до прѣди 30 години българкитѣ сѫ носѣли *фереджи* и забулвали лицата си сѫщо като и помакинитѣ. При това и днесъ българка, па била тя и 70 годишна баба, никога не оставя цѣлото си лице, или рѫцѣтѣ си досущъ голи. Млада жена или мома да се спре и заприказва съ чуждъ мѫжъ, не роднина, би значило да изложи на всеобщо поругание своето цѣломѫдрие. Освѣнъ това, Родопчанитѣ и мѫже, и жени сѫ и твърдѣ ревниви. И жената, и мѫжътъ се пазятъ да не извикатъ подозрѣние на себе си единъ на другъ. Ако се вникне по-дълбоко въ психиката на помашкитѣ поселения, ще се види, че криенето на помакинята, нейната свѣнливость, която е без-

крайна, не е плодъ на мохамеданския култъ, а е по-скоро резултатъ на други причини, отъ които сигурно днешния модеренъ вѣкъ ще нарича липса на културность, ниско стѫпало на умственъ мирогледъ и пр. Но и това заключение е невѣрно. Родопитѣ сѫ съ вѣкове прѣкарали единъ робски, изложенъ на всички бурни прѣмеждия животъ. Еничэри, кърджалии, разни хайки и пр. пр. сѫ кръстосвали изъ тѣхъ въ минали врѣмена и сѫ били пълни господари и на животъ, и на имотъ, и на честь. Имало е случаи и то не рѣдки, когато родителитѣ сѫ били принудени да обезобразяватъ изкуствено лицето на своитѣ дъщери, за да могатъ да ги запазятъ отъ поругане и завличане. Имало е и случаи, когато майката е желаела смъртьта на своето чедо, отколкото да го види въ хищни рѫце. А това е било не само у българи, а и у помаци. Тоя животъ именно е турилъ отпечатъкъ силенъ, вѣковенъ, добилъ е традиция здрава, която тъй лесно съ единъ замахъ не се изоставя. Та нимá и висококултурниятъ днесъ човѣкъ, който съ прѣзрѣние и ирония гледа подобни „некултурни" нрави, ако го поставяха въ такива условия, не би ли прибѣгналъ и усвоилъ и той сѫщия видъ срѣдство за защита? Па и въ какво прѣчи тая не пригодна за „свободния" моралистъ Родопска черта? Не ли е и тя една отъ причинитѣ да се запази тая чистота, тая дѣвственость и тая здравина и въ душата, и въ живота, и въ тѣлото на Родопчанина, комуто сѫ останали непознати много „модни" и разрушителни болести, много житейски „свободии" и недъзи, съ каквито съврѣменниятъ човѣкъ още отъ пеленитѣ си захваща тегловната борба?

Нѣкои помашки села въ южнитѣ склонове и въ приполскитѣ села сѫ достигнали до едно истинско благосъстояние и то прѣдимно отъ тютюневото производство. Тъй напр. селото Шеинъ, състоеще повече отъ 200 кѫщи, прѣдставлява чисто и просто едно градче съ своитѣ двуетажни и триетажни варосани кѫщи, съ постлани съ калдаръми улици, красиви каменни чешми, кавенета, мечети и др. и съ добрѣ облѣчено и здраво население. Въ байрямскитѣ дни особено ярко изтъква не само завидното състояние на Шеинци, но и тѣхното богатство, когато и малкитѣ помакинчета се натруфятъ съ обшита съ сърма прѣмѣна и нанизи съ златни монети.

Гюкче-бунарь е на срѣдата между Пашевикъ и Муставшово. Отъ Гюкче-бунарь по гребеня се върви още около единъ часъ, и тогава пѫтьтъ напуща ръта и се спуща отъ десната му страна надолѣ, за да се слѣзе ниско въ долината, дѣто Пашевикското дере се събира съ другото долче, що иде отъ изтокъ, и подъ селото Муставшово почне да става вече рѣкичка, която до устето й въ морето при Порто-Логосъ има нѣколко имена, както казахме по-прѣди. Селото Муставшово има около 200 кѫщи, тоже пръснати на махали — колибаци по долината, що се образува въ Пашевикския гребень, или както го казватъ още *Гюкче-бунарско бърце*. То остава отъ лѣвата страна на главната рѣка и когато се слиза отъ гребеня по главния пѫть, едва се виждатъ нѣколко кѫщи отъ една на махалитѣ му. Новото шосе сега избѣгва и Гюкче-бунарския

рътъ, а държи Муставшовското дере, дѣто при една сѣдловина прѣминава склонътъ и слиза въ Шеинската рѣка. Поради това разстоянието се увеличава съ около $^1/_2$ часъ, ала пъкъ се избѣгватъ завои и катерене, па е и по защитенъ отъ снѣжни прѣспи и лоши студове зимѣ. Отъ Гюкче-бунарь по продължение на самия гребень се отдѣля другъ пѫть, който слѣдва направо югоизточна посока до селото Кетенликъ и отъ тамъ нататъкъ низъ ребрата на Кетенликскитѣ височини, наричани *Кара-аланъ*, се спуща при селото *Алмали*, 1 $^1/_2$ часъ на изтокъ отъ Скеча. Тоя пѫть е най прѣкия за Буру-гьолъ и Порто-Логосъ, и кирeджиитѣ и овчаритѣ, когато нѣматъ работа да се отбиватъ прѣзъ Скеча, държатъ него, ала лѣтно врѣме само, защото Кара-аланъ зимѣ често става непроходимъ. Новото шосе отъ Скеча прѣсича Кетенликския пѫть въ най ниската хлътнатость на гребеня.

Когато се пѫтува отъ Пашевикъ до Муставшово, отъ Гюкче-бунарь въ ребрата на срѣщния, западния склонъ на една малка площь се виждатъ да стърчатъ развалинитѣ на едно старо градище, отъ едни наричано *кале*, а отъ други — *мънастирь*, ала собственото му име е *Мусагенъ*. Наоколо площьта е обърната въ работна земя, обрасла като островче отъ всички страни съ хубава гора, а къмъ долината се спуща въ стръмни непристѫпни чуки и канари. Цѣлото дефиле се господарува отъ тая полянка заедно и съ околнитѣ върхове. Врѣдъ куповетѣ камъни стърчи оцѣлѣла цѣлиничка една четирѫгълна каменна постройка съ малки отверстия по стѣнитѣ, обрасли съ буренакъ и трѣви и съ полуразрушенъ и трѣвенясалъ покривъ. Тая постройка цѣла се вижда отъ главния пѫть и тя сама се казва Мусагенъ. Отъ дѣ и какъ е добило името си това градище, какъвъ е неговия етимологиченъ произходъ, не може да се знае за сега, обаче ако имаше възможность да се разпита изъ околнитѣ помаци, сигурно би се налучило нѣщо. Сѫществуватъ доста прѣдания за тая мѣстность, и както по обикновеному, съ митични повѣрия за нейното минало, по всѣка вѣроятность не лишено отъ исторично значение, но мѫчно бѣше да се досъбератъ и изучатъ всички, защото се иска обикаляне помашкитѣ колибаци, а такова бѣ невъзможно, па днесъ и никакъ не може се проникна тѫдѣва. Отъ кирeджиитѣ чухъ, че тукъ е било на врѣмето си нѣкакво укрѣпление, кале, както го казватъ, че имало и черквица, съ много скрито имане въ нѣдрата ѝ, вѣрване еднакво за всички такива старинни остатъци по тия мѣста. Настойчиво още ми казваха, че всѣка сутринь при изгрѣвъ слънце въ градището се слушалъ звукътъ на черковно клепало, а заедно съ това и нѣкакви странни гласове, поради което било опасно да се влиза вѫтрѣ, защото човѣкъ рискувалъ да изгуби живота си отъ обитаещитѣ тамъ невидими духове Помашкото население е много суевѣрно и благодарение на тия повѣрия, та много такива изъ Родопитѣ археологично-исторични паметници сѫ се опазили и до днесъ отъ окончателно разсипване и обезличване. Такива старинни остатъци и прѣдания за тѣхъ сѫ неизброими изъ цѣлия

просторъ на тия планини и, ако нѣкога се дочакатъ по благоприятни обстоятелства, за да могатъ да се обходятъ и изучатъ, то сигурно ще има да се освѣтлятъ много въпроси изъ тъмното и незасегнато було отъ миналото въ Родопитѣ.

Когато се слѣзе въ рѣката, последната се минава по единъ каменен мостъ за срѣщния, десния брѣгъ, по който пѫтьтъ продължава чакъ до Скеча. Отъ Моставшовския мостъ до града Скеча разстоянието е около 20 километра, или 4 часа ходъ. Пѫтьтъ слѣдва по самото лѣгло на рѣката и досущъ на рѣдки мѣста, само за да избѣгне нѣкоя случайна канара, се изкачва на десетина до тридесеть метра най-много отъ самата вода. Долината е силно вкачена между двата успоредни гребеня, на мѣста тѣ се доближаватъ по-близко и съ висинитѣ си силно я стѣсняватъ, а на мѣста пъкъ се отдалечаватъ и я разширяватъ. По тоя начинъ пѫтникътъ налита ту въ нѣкоя тѣсна, стръмна и канариста клисура, прѣзъ която рѣката съ шумъ и трѣсъкъ си пробива пѫть врѣдъ надвиснали и грозно стърчещи канари, ту се мѣрне на нѣкоя разтворена полянка, прѣзъ която водата тихо се разлива, като че почива отъ своята умора, разтила се наширъ а на около ѝ всичко обърнато на тютюневи ниви. Цѣлата мѣстность на длъжъ до Скеча се казва *Змиица*, види се, или поради силното завиване и криволичене като змиинъ ходъ на рѣката, или по многото змии, които обичатъ камениститѣ припеци. Села или колибаци покрай лѣглото на рѣката до Скеча нѣма ни едно, и колкото има такива, пръснати сѫ по склоноветѣ и гребенитѣ, скрити въ гънкитѣ имъ високо надъ рѣката, и много нарѣдко отъ пѫтьтъ долѣ да се мѣрне за минута нѣкоя кѫща или *сая*, кацнала нѣкѫдѣ изъ висинето. Колкото се отива по-нататъкъ, толкова рѣчното лѣгло става все по-каменисто, водата ѝ се увеличава все повече и повече и тукъ-тамъ прѣзъ прорѣзанитѣ скали прѣскача и се блъска прѣзъ малки прагове, дѣто гнѣвливо трѣщятъ пѣнливи водопадчета. Трѣсъкътъ на рѣката е заглушителенъ и страшенъ, когато тя придойде въ дъждовно врѣме. Нейната страшна сила се вижда по измититѣ и излъскани канари, по куповетѣ камъни, нанесени и разхвърлени изъ полянкитѣ и пр. И градътъ Скеча често пѫти изпитва страхотната ѝ сила въ врѣме на силно прииждане. Склоноветѣ сѫ ту гористи, но повече съ дребни храсталаци, ту каменисти и голи съ оскѫдна по количество, но чюдесна за тютюнь работна земя. По тия непристѫпни мѣста само кракътъ на свикналия тѫдѣвашенъ житель може да се движи, а въ дѫбацитѣ господарь е дивата свиня. Слѣдъ четире часово пѫтуване се стига до послѣдното страшно и тѣсно канаристо ущеле, дѣто рѣката прави послѣденъ напънъ, за да се избави отъ планинскитѣ усои и прогове и си отдъхне на открито равно поле при града Скеча. Тукъ вече ущелето въ самото течение на рѣката става недостѫпно, затова пѫтьтъ се завива и възкачва на повече отъ стотина метра на горѣ по ребрата на склона, дѣто на едно разстояние отъ $1/2$ часъ до града е доволно врѣзанъ като полица въ висинето. Тукъ той вече е по-широкичъкъ, постланъ е съ здравъ

калдарьмъ отъ бѣлъ варовникъ и къмъ увеситѣ надъ рѣчното лѣгло при извънредно лошитѣ мѣста е прѣдпазенъ съ малки подпорни зидове, за да могатъ да задържатъ човѣка и добитъка въ случай на подлъзване и катурване надолѣ къмъ бездната. Това сѫ *Скечанскитѣ* прочути дюшеме, както ги казватъ тѫдѣва.

Змиища, както и всички такива тѣсни, гористи, канаристи и безлюдни проходи изъ Родопитѣ, тоже е прочуто по разбойничествата. Пѫтницитѣ, както и прѣзъ Елидже-дере, съ трепетъ минаватъ прѣзъ тѣзи пустинни, природно омайни, ала инъкъ ужасни планински усои, които мълчаливо напомнятъ безброй минали страшни работи, много кърви и много сълзи. Почвата е прошарена, ту чернозёмъ, ту червенозёмъ, а канаритѣ сѫ бѣлъ и синкавъ варовикъ, между който се срѣща въ голѣмо изобилие и мраморъ, ала не се разработва. Приказватъ, че нѣкѫдѣ въ Змиища е било открито богато лѣгло и на каменни вѫглища, които ужъ една чуждестранна компания пожелала да ги разработва и поискала за това концесия отъ турското правителство, но и до днесъ още нищо не е свършено и започнато. Въ послѣдно врѣме и прѣзъ Змиища пѫтьтъ е наново поправенъ, разширенъ, избѣгва кривинитѣ и е назначенъ не толкова за икономичнитѣ нужди на страната, колкото по чисто военни съображения: да се съедини желѣзнопѫтната линия Солунъ — Цариградъ отъ Скеча съ българската граница въ Ахѫ-челебийско.

I.

Скечанскитѣ дюшеме. — Гледка къмъ равнината и морето. — Географско-хидрографски прѣгледъ на Южнитѣ Родопи и Бѣломорската равнина. — Брѣговата линия. — Буру-гьоль и прѣдания за него. — Климатъ и природа на равнината. — Главни богатства: тютюнь, далияни и солници. — Етнографски бѣлѣжки: българи, турци и гърци. — Съобщения.

Пѫтьтъ прѣзъ самитѣ дюшеме трае около 30 минути. Тукъ ущелето при свършека си къмъ полето образува една въ полукрѫгъ извивка малко къмъ западъ, и двата склона до надъ самия градъ продължаватъ да бѫдатъ достатъчно високи и стръмни, безъ прорѣзи по тѣхъ, но по-сближени единъ къмъ другъ. Поради това дъното на рѣката е и дълбоко и каменисто, и увеситѣ къмъ него сѫ ужасно страшни и досущъ недостѫпни. Градътъ Скеча е при самия свършекъ на ущелето, закритъ отъ склоноветѣ, та се вижда само тогава, когато се залѣзе въ него. По тоя начинъ Скеча се крие отъ окото на пѫтника, който пѫтува изъ планинитѣ, и само отъ била́та имъ като пѫтувате, можете да налучите мѣстото му по високия врѣхъ „Чалътъ“, който се издига надъ самия градъ. Калдарьмътъ прѣзъ Скечанскитѣ дюшеме е старъ, твърдѣ за вѣрване още отъ римски врѣмена прокаранъ, защото голѣмитѣ плочести камъни сѫ много изтъркани и съ доста голѣми ямички по тѣхъ. Камънитѣ сѫ чистъ варовникъ, отъ изтъркване лъскатъ като чисто сребро, и въ дъждовно врѣме пѫтницитѣ и добитъцитѣ се

лъзгатъ по тѣхъ и правятъ твърдѣ бавно и уморно движението по калдаръма.

Щомъ изминете извивката и излѣзете на прѣднитѣ ребра на склона, изеднъжъ прѣдъ очитѣ ви се открие необятенъ за погледа хоризонтъ, цѣлъ новъ за васъ миръ. Погледътъ се стреми да обхване тая чудна природна панорама и съ ненасита се лута ту въ чудния строежъ на китнитѣ Родопини бърда и прорѣзи, що като вѣнецъ се простиратъ отъ истокъ къмъ западъ, ту въ простнатата и омайна приморска ивица — поле, ту въ необятния ширъ на Бѣлото море, тихо, спокойно, но величествено, що лъщи и трепери като разтопено злато, милвано отъ пролѣтнитѣ вечерни зари на слънцето. Да, това е една рѣдка хубость, чародѣенъ кѫтъ отъ цѣлокупното българско отечество, но кѫтъ, за жалость, непознатъ на всички ни.

Тукъ виждате тритѣ главни физически свойства отъ земната повръхность: планина, поле, море, и тритѣ едно отъ друго почудни, по-омайни и всѣка съ своитѣ типичности и хубости, като че си съперничатъ. Чувствувате цѣла южна природа. Априлий мѣсецъ е, ала разцвѣтътъ на тоя кѫтъ е майски, а тихиятъ юженъ вѣтрецъ нѣкакъвъ новъ, лекъ и непознатъ ароматъ ви носи. Ще ви се да не напущате тая чаровна гледка и да е лесно вѣчно да останете на това ребро надъ Скеча. Слънцето вече се скриваше бавно, грандиозно задъ хоризонта на западъ, като че ли и нему не се напущаше тоя хубавъ и истински райски край. То отправяше послѣднитѣ си прощални лѫчи надъ недогледния хоризонтъ, въ краищата на който далечъ нѣкѫдѣ къмъ истокъ се мъждѣеше полутъмна мъглявость: наближаването на нощьта. На югъ пъкъ далече изъ спокойно трептещата златна покривка на Бѣлото море се едва доулавяха отъ окото двѣ черни точки, силуетитѣ на които се издигаха като два чудовищни, митични призрака. Това бѣха найблизкитѣ при равнината скалисти острова: *Самотраки* и *Тасосъ*.

Бѣхме вече въ Скеча.

Но прѣди да продължимъ своитѣ впечатления по-нататъкъ, нека направимъ единъ малъкъ прѣгледъ къмъ тоя незнаенъ за българския читатель отечественъ край.

Родопската верига, както захваща отъ Рилската планинска область, разтила се въ широки и безсистемни склонове къмъ северъ и югъ и държи малко юго-източно направление въ дължината си. На западъ р. *Мѣста* я дѣли отъ *Пиринъ* къмъ севѣръ и *Бозъ-дагъ* къмъ югъ.

Източнитѣ склонове на Бозъ-дагъ, които заграждатъ задъ себе си малкото *Драмско* поле, достигатъ до *Кавалския* заливъ. На истокъ пъкъ Родопската верига, обградена отъ р. *Марица* до устието ѝ, се завива къмъ югъ и въ малки и ниски ребра впира въ Бѣлото море между *Дедеагачъ* и *Макри*. И тъй, отъ Кавалския заливъ на западъ до Макри на истокъ на едно разстояние повече отъ 100 километра длъжина, а между politѣ на южнитѣ Родопски склонове на сѣверъ и Бѣломорския брѣгъ на югъ на ширина

срѣдно около 30 километра, е простната ивицата равнина, наричана *Бѣломорска*. Околното ѝ население я дѣли на три части съ три имена: *Саръ-шабанъ* на западъ около устието на р. Мѣста, *Эниджеовасѫ* между Саръ-шабанъ и *Буру-гьолъ* и *Гюмюрджине-овасѫ* между Буру-гьолъ и източнитѣ подножия на Родопитѣ (*Макри-Шенши*). Естествено пъкъ равнината може да се раздѣли на двѣ части съ прѣдѣлъ помежду имъ Буру-гьолъ: западна (Саръ-шабанъ съ Ениджe-овасѫ) и източна (Гюмюрджине-овасѫ).

Южнитѣ Родопски склонове не сѫ тъй ниски, обаче не завръшватъ въ полето стръмно, а полегато. Тѣ образуватъ второто Родопско било, което отдѣля водитѣ на вѫтрѣшния Ардинъ бассейнъ и Бѣло-море. Съ притока си *Соютлю-чай* Ардиниятъ бассейнъ въ срѣдната си часть е разширенъ къмъ югъ, за това и вододѣлното било тукъ прави единъ видъ полукрѫгъ, чиято външна страна е къмъ югъ, поради което това било държи направление близо къмъ равнината. Отъ устието на р. Мѣста до устието на р. Марица къмъ равнината личатъ седемь голѣми групи, една отъ друга отдѣлени съ тѣсни клисурести долини, едни по-голѣми, а други по-малки, но съ еднообразна природа. Най-голѣма отъ тѣхъ е долината на р. Мѣста, която е и прѣдѣлътъ на Родопскитѣ разклонения къмъ западъ. Отъ тукъ започва първата южна Родопска планинска група съ своя най-високъ връхъ надъ Скеча, наричанъ *Руянъ* или *Чальтъ;* той е свършекътъ на западното Родопско било, което дѣли Мѣста отъ водитѣ на Арда. *Змийща* е долината, по която събира водитѣ си Скечанската рѣка, стариятъ *Косинтосъ*, първата рѣка отъ Южнитѣ Родопи за Бѣло море. Отъ тукъ започва втората планинска група, *Кетенликскитѣ* височини, или *Караолу тепе*, и завършва въ долината, по която тече р. *Куру-чай*, стариятъ *Комсатосъ*. *Кара-олу тепе* е тъкмо срѣщу Буру-гьолъ, и равнината тукъ е най-тѣсна. *Куру-чай* събира първоначално водитѣ си чакъ отъ *Елидже*, заради това по голѣмината си тя е първа слѣдъ тая на р. Мѣста. Третата група е *Гюмюрджинския Карлъкъ* (около 1900 метра) надъ града Гюмюрджине. Карлъкъ се съединява съ другата планинска група, наричана *Куинъ-тепе* и помежду имъ не ги дѣли нѣкоя значителна долина, както първитѣ, защото бассейнътъ на голѣмия вѫтрѣшенъ Ардинъ притокъ Соютлю-чай тукъ завива на югъ и стеснява областьта на Бѣломорския бассейнъ. На изтокъ отъ Куинъ-тепе е петата група, наричана *Шапкѫна* планина. Отдѣля се отъ водитѣ на р. *Караджа*, стариятъ *Траусъ*, която съ първитѣ двѣ рѣки се втича въ Буру-гьоль. Шапкѫна е продължение отъ голѣмата планинска областъ *Алмалѫдагъ*, която лѣжи между Марица и Арда въ трижгълника, отдѣто Родопитѣ се завиватъ къмъ югъ за Бѣломорския брѣгъ. Въ тая завивка се намиратъ останалитѣ двѣ планински групи *Китка* и *Чатальк-кая*. Приказватъ, че Китка надминава по височината си Гюмюрджинския Карлъкъ, който се счита за най-високъ отъ Южно-Родопскитѣ склонове. Китка е широка планинска областъ съ забѣлѣжителни върхове: *Саръ-кая*, *Кикеля*, *Токмаклѫ* и *Келебекъ-дагъ*,

покрити съ борови гори и богати съ минерали. Срѣдната височина на южната Родопска верига не надминава 1200 метра, ала отдѣлни върхове достигатъ до 1900 метра, както сѫ Карлъкъ, Китка и Руянъ.

Срѣдната височина на равнината е около 50 метра надъ морската повърхность. Западниятъ ѝ дѣлъ, Сарѫ-шабанското поле, е най-нисъкъ, а източниятъ по-високъ и по-хълмистъ. Равнината се прѣсича съ малки рѣки, отъ които по-значителни слѣдъ Мѣста сѫ *Скечанската* рѣка, (*Върба*), *Куру чай*, *Караджа* и *Ялъмлѫ-дере*, стариятъ *Стенасъ*. Сарѫ-шабанско и донѣкѫдѣ и Ениджеско сѫ по-блатисти, особено около течението на Мѣста и устието ѝ, дѣто изцѣло е блата, покрити съ камъшъ и гори. Гюмюрджинско е по-сухо, и блатни мѣста сѫ рѣдки. Морскиятъ брѣгъ тъй сѫщо на източната половина е по-издигнатъ, по-стръменъ къмъ морето и на мѣста образува малки рѫтове, а западниятъ е по-нисъкъ и на много мѣста съ пѣсъчливи насипи, та морето е плитко и може да се гази по на километъръ и повече отъ брѣга къмъ вѫтрѣшностьта му. На много мѣста и покрай самия морски брѣгъ има хлътнатини, пълни съ вода, настоящи блата. Брѣговата линия е неправилна, прави много врѣзвания въ сушата и обратно. Отъ това и малки завои и заливи и носове, както що сѫ *Сарѫ-шабанъ* носъ, *Булустра*, *Фенеръ*, *Апостоли*, *Анатоли* и други. И въ това отношение западната половина отъ морския брѣгъ е най-развита.

Отъ врѣзванията си морето образува три хубави и голѣми заливи, отъ които *Кавалскиятъ* е най-голѣмиятъ и най-сгодниятъ, т. е. естествено по-развитъ, слѣдъ него по голѣмината си е *Портологосъ* или Караагачъ, както го казватъ тѫдѣва, и най-малкиятъ е *Кереметлика*. И тритѣ сѫ въ западната часть на равнината. Кереметликътъ е малко заливче съ плитъкъ насипенъ брѣгъ и има значение само за съобщение съ острова Тасосъ. Послѣдниятъ пъкъ е скалистъ, съ стръмни брѣгове и съ подводни на около му скали, поради това между него и сушата съобщенията ставатъ само съ гемии, но плуването и съ тѣхъ е доста опасно. Най-важенъ за равнината е Порто-логосъ, защото съвпада на срѣдата ѝ, при всичко че голѣмитѣ параходи не могатъ да доближатъ до брѣга, а се спиратъ нѣщо на 2 и повече километра далечъ въ морето, та стокитѣ и пѫтницитѣ се прѣнасятъ съ лодки. Той е защитенъ отъ всички страни, освѣнъ отъ югъ, и може да побере десетки кораби. Отъ Порто-логосъ прѣзъ една тѣсна хлътнатина се промъква морето и образува тъй наречения Буру-гьолъ, който съ Порто-логосъ образува хоризонтално поставена буквата ш. Съединителната ивица е тѣсна, плитка, та когато морето е спокойно и има отливъ, може да се гази съ конь. Прокаранъ е калдаръменъ пѫть, отъ странитѣ му сѫ набити колове, за да показватъ на пѫтницитѣ брода. Въ послѣдно врѣме тукъ е построенъ мостъ, защото прѣзъ тая ивица минава шосето между града Гюмюрджине и Порто-логосъ, най-прѣкиятъ пѫть между двата важни търговски пункта.

Буру-гьоль, въ древность Бистонисъ, това е цѣло малко море въ сушата. Приказватъ, че неговото дъно едно врѣме е било суша, която е съдържала седемь кьшли отъ паша по за нѣколко хиляди овце на едната. Нито голѣмината му по пространство, нито пъкъ дълбочината му точно се знаятъ, обаче за да се заобиколи пѣшъ, потрѣбни сѫ най-малко 6 — 7 часа пѫть. Изъ неговитѣ води рибаритѣ кръстосватъ съ малки лодки, когато е сезонътъ за ловидба на риба, каквато изобилва тукъ. Едно прѣдание у селянитѣ въ ближното Ялъмлѫ-кьой, прѣдание разпространено и въ околностьта, казва, че отъ западния край едно врѣме единъ полудивъ биволъ се билъ научилъ да прѣплава гьоля и да влиза въ селското землище, дѣто правѣлъ много пакости изъ нивитѣ. Отъ това се вѣрва, че дълбочината му на всѣкѫдѣ не е особено голѣма. На най-сѣверния край въ видъ на дѫга тъкмо срѣщу селото Ялъмлѫ-кьой се намиратъ развалинитѣ на извѣстната въ историята стара крѣпость *Перитоpъ*, наричана отъ околното население *Буру-кале*, възпѣвана и въ Родопитѣ като мѣсто, дѣто на врѣмето си е воювалъ и погиналъ Родопскиятъ *Момчилъ юнакъ*[1]). Основитѣ откъмъ Буру-гьоль сѫ въ самия брѣгъ, и водитѣ плискатъ въ тѣхъ. Приказва се, че въ едно землетресение водата бликнала отъ морето, напълнила вглъбнатината и тъй се образувалъ Буру-гьоль. Друго прѣдание пъкъ говори, че Буру-кале е било далечъ отъ морския брѣгъ. Въ крѣпостьта живѣла една хубавица мома, рѫката на която поискалъ единъ голѣмецъ отъ града Александрия въ Египетъ. Родителитѣ ѝ му прѣдложили условие, че ако доведе морето до крѣпостьта и самъ съ гемия

---

[1]) Г. А. Иширковъ въ една прѣкрасна студия, обнародвана въ сп. „Български прѣгледъ“. год. II, книга 3, отъ 1895 год., излага историчнитѣ извори за живота и дѣйностьта на Момчилъ войвода, възпѣванъ и у българитѣ, и у сърбитѣ. Въ Родопитѣ е извѣстна за сега слѣдната пѣсень за тоя български легендаренъ юнакъ:

Пúле^{а} пеъé ф сре^{а}дé мóреъ,
Ф среъдé мóреъ на бе^{а}л кáмен',
Хéм ми пе^{а}é, хем кáзува:
    Пу турцеъ щеъ мор да стáне^{а},
    Пу христé^{а}неъ пле^{а}н да пле^{а}нú,
    Чи ми нéма Мумчúл 'унáк,
    Да развóри Буру-грáда,
    Буру грáда, ч'оарквица-на,
    Да нафле^{а}зóът христé^{а}неъ-неъ,
    Да ги турце^{а} ни пле^{а}нóват.
Кáйну си ми дума дума,
С кóн' дупáдна Мумчúл 'унàк,
Дуближú си ф пóрти грáда,
Диаш вучука, триш пурука:
    Марú Рáду, бéъла Рáду,
    Изнеси ми феънéр бóрна,
    Фе^{а}нéр бóрна, óткл'учеъ-неъ,
    Да раствóрим, Буру-грáдá,
    Да нафле^{а}зóът христé^{а}не^{а}не^{а},
    Да хи турце^{а} ни пле^{а}нóват·

дойде до стѣнитѣ, ще му дадатъ дъщеря си. Съ голѣми молби Богу желанието му се изпълнило и зелъ момата. Отъ планината *Кара-олу тепе* сѫ били прокарани водопроводни трѫби, прѣзъ които овчаритѣ лѣтно врѣме, когато овцетѣ били на паша, наливали млѣкото и то още прѣсно идвало въ калето. Наблизо кѫдѣ тѣснината въ Буру-гьолъ се намира черквата *Св. Никола*, много почитана въ околностьта. Казватъ, че тя е построена възъ единъ изкуственъ насипъ отъ камъни и чакълъ всрѣдъ водитѣ на гьоля. Сводоветѣ ѝ личатъ отъ брѣга, и на Никульдень всички рибари се стичатъ тамъ съ приноситѣ си на поклонение. Около черквата е околчеста сградица на два етажа по съ три стаи. Живѣятъ 1 — 2 калугери съ нѣколко слуги и принадлежи на Ватопедския мънастирь въ Атонъ, дѣто се и прибира прихода. А приходи има доста както отъ приноси, тъй и отъ опрѣдѣления отъ старо врѣме дѣлъ отъ наемателя на Буру гьолския далиянъ. Тоя дѣлъ състои отъ по 4 оки хлѣбъ, 4 оки риба, 1 ока дървено масло и 4 оки маслини за всѣки день, а когато има госте, и нѣщо повече.

Основитѣ и развалинитѣ на Буру-кале стоятъ и днесъ, и въ тѣхъ и около тѣхъ овчари и орачи често намиратъ стари римски и византийски монети, между които и такива на едноврѣмешни владѣтели на острова Тасосъ и стария градецъ Марония. Тъкмо покрай Буру-кале минава друго шосе, съ остатъци отъ старъ римски пѫть. То съединява града Гюмюрджине прѣко

Ра́да си му о́друмонеа:
— Бреа Мумчи́леа, бреа деалú'у,
За те́б не́ма феане́р бо́рня,
Феане́р бо́рна, о́ткл'учеанеа,
Еа си ми ща сама́ утеро́ри,
Буру-гра́да, шеамши́р по́рти,
Пуд'не́ачища христе́анеа-неа.
Ти си хо́дил ф друга гра́да,
Та си л'убил другу л'убеу.
Мумчи́ла еа гне́аф дуби́лу,
Гне́аф дуби́лу, еад гу би́лу,
Бутна ко́нчеа да раство́ри,
Да раство́ри Буру-гра́да,
Пак зафто́ри, пак нимужи́,
На тре́ат'ен поат' кон' прудума:
— Бреа Мумчи́леа, мой ступа́неу,
Буру са еа награди́ла.
Ко́лку-ну беа, о́щеа но́лкуф.
Мумчи́лу са набал'ни́лу.
Набал'ни́лу, нажеали́лу,
Та си бутна бо́арза ко́неа,
Та ути́деа на край мо́реа
И на мо́реа же́алну дума:
— Мо́реа, мо́реа, Бе́алу мо́реа,
Ти си ма си искутилу,
Искутилу, исхра́нилу,
Ти щеа си ма и кеардо́саш.

(Слушана отъ Дѣля Маркова, 1890 г. въ Устово).

прѣзъ равнината съ цвѣтущето до неотколѣ Енидже и прѣзъ Саръ шабанъ отива въ Кавала.

Климатътъ на тая чудесна ивица поле, може се каза, е близо при прѣдтропиченъ. На сѣверъ, изтокъ и западъ, като се заобикаля отъ планински вериги и изобщо отъ цѣлия плански лабиринтъ на Родопитѣ, равнината остава открита за южнитѣ топли и влажни вѣтрове, а запазена отъ сухитѣ и студени сѣверни и донѣкждѣ и севѣроизточни. Лѣтѣ става силна жега, и максималната температура често минава 40° Ц. на сѣнка, а зимата пъкъ досущъ липсва. Снѣгъ рѣдчишъ вали, па и когато завали, повече отъ едно денонощие не се задържа. Поради това прѣзъ тритѣ годишни врѣмена: пролѣть, зима и есень, равнината е покрита съ зеленина, която и лѣтѣ се запазва, ако нѣма продължителна суша. Обаче около блатата и мочорнитѣ мѣста зеленината е вѣчна. Западната половина — Ениджейско и Саръшабанско, особено послѣдното — поради изобилнитѣ си блата и мочори, е съ нездравъ климатъ, който за планинскитѣ хора е почти смъртоносенъ. Трѣската е обикновена болесть тукъ прѣзъ всичкото врѣме на годината, и е немислимо да не боледува човѣкъ отъ нея. Все поради това и смъртностьта е голѣма, и растежътъ на населението е досущъ нищоженъ. Най-здравъ климатъ има източната половина, Гюмюрджинско, и покрай морскитѣ брѣгове. Това личи, както по заселеностьта и здравината на хората въ тоя край, тъй и по това, че планинскитѣ жители безопасно лѣтуватъ тамъ. Напояването е добро: рѣки, рѣкички, извори, блата и кладенци има изобилно, ала водата е лоша за пиене. Най-добра и чиста вода иматъ политѣ на планината и планинскитѣ рѣки.

Растителностьта въ тоя чародѣенъ кжтъ е и буйна, и разнообразна. На нѣкои мѣста се срѣщатъ голѣми комплекти гора съ всички почти видове листвени дървета, а най-много брѣсть, върба, топола, джбъ и други. Обаче по-голѣмата часть отъ равнината е гола отъ дървета, ала пъкъ покрита съ буйна и сочна трѣва. Двѣ значителни по пространство гори личатъ въ равнината, това сж Саръ-шабанскиятъ *Коджа-орманъ*, който заема около 60 хиляди декара голѣмина, и *Имаретската* гора въ Гюмюрджинско. Коджа-орманъ само паша съдържа за около 50 хиляди овце. Въ тѣхъ се намиратъ непроходими и невидѣли човѣшки кракъ мѣста, спушени отъ дѣвствени гжсталаци. Политѣ и ребрата на планинитѣ сж покрити съ джбъ, поради това тукъ се отглеждатъ и огояватъ много кози, които сж извѣстни и по своята млѣчность, и по вкусното си месо. Отъ плодовититѣ дървета изобилватъ ябълки, круши, череши, орѣхи, кестени, нарове, смокини и други, а въ източния жгълъ на равнината и крайморския брѣгъ растатъ въ голѣмо изобилие маслиневи дървета и дървото *паламудъ* наричано, чиито плодове се събиратъ и изнасятъ на добра цѣна въ странство за бояджийски потрѣби. Маслинитѣ пъкъ отъ Макри, извѣстни подъ името *Мехренски*, надминаватъ по вкусъ островитенскитѣ и мало-азийскитѣ.

Въ най-голѣмо изобилие се раждатъ и всичкитѣ видове зърнени храни, а съ лохутя въ източната половина се върти и добра търговия. Лозя не само въ равнината, а и въ всичкитѣ южни склонове чакъ до вододѣла на Арда, а на изтокъ почти и въ цѣлитѣ планини, вирѣятъ отлично. Гюмюрджинскитѣ вина намиратъ добра цѣна въ Смирна, Цариградъ и другадѣ. Източната половина е повече земледѣлска, житна страна, когато западната е скотовъдческа. Но най-бѣлѣжита е равнината съ своитѣ хубави и широки паши, които отъ отколѣшни врѣмена сж способствовали да се развие до голѣми размѣри дребното скотовъдство както въ Родопитѣ, тъй и въ приполскитѣ градове и села.[1]) И днесъ, когато старото положение на работитѣ е прѣтърпѣло не значителна, а рѣзка промѣна и въ тия мѣста, пакъ не сж рѣдкость беeве и кехеи, които притежаватъ по 10-на и повече хиляди стада дребенъ добитъкъ, изключително овце.

Почвата е черноземъ, добрѣ напоявана и съ солни отайки, затова стопанитѣ въ повечето мѣста не кърмятъ добитъцитѣ си, а тука отхранваниятъ добитъкъ има рѣдко по вкусътъ си месо. Въ гориститѣ мѣста пасатъ и зимѣ, и лѣтѣ пуснати на свобода съ стотини главъ едъръ добитъкъ, който безъ никакви грижи и надзоръ се храни и огоява. Стопанитѣ имъ ги познаватъ само по бѣлѣзитѣ — дамгитѣ. Когато крава или биволица се отели, на малкото теле се нарѣзва ухото и му се ударя дамга отъ страна на тѣлото, каквато е приета отъ стопанина му. Слѣдъ това го оставятъ свободно въ стадото и когато на стопанина стане нужда, заграждатъ полудивото стадо въ нѣкой кжтъ и ударятъ съ пушка, каквото и колкото добичета трѣбватъ. Тукашнитѣ говеда се отличаватъ по голѣмината на ръста си и по огоеностьта. Развъждатъ се крави, волове, биволици, камили, послѣднитѣ най-много се употрѣбяватъ въ Гюмюрджинско, а отъ товарнитѣ животни най-много има магарета и коне и само въ приполскитѣ и планинскитѣ мѣста и мулета. Дивечъ почти липсва, освѣнъ чакалътъ, който е много распространенъ и който е единчкиятъ опасенъ неприятель на дребния добитъкъ.

Но всичко това е нищо прѣдъ другитѣ богатства, съ които се слави тоя благодатенъ край. Три главни артикули донасятъ въ тоя малъкъ кжсъ земя милиони злато; това сж тютюньтъ, далиянитѣ и солницитѣ. Тютюневата култура е распространена отъ морския брѣгъ, та чакъ до вододѣла на Марица, то се казва по цѣлитѣ Срѣдни и Южни Родопи, по най-доброкачественъ тютюнь става въ приполскитѣ села и южнитѣ склонове. Това е прочутиятъ Енидженски тютюнь, извѣстенъ въ търговията подъ името *турски*, *бохча* тютюнь. Годишно се произвежда срѣдно до 3 милиона оки, слушалъ съмъ търговци да казватъ, че достигало производството и до 5 милиона оки, съ стойность отъ единъ до

---

[1]) Вижъ за това цвѣтуще скотовъдство статията на г. В. Дѣчовъ „Овцевъдството въ Срѣднитѣ Родопи" въ сп. „Родопски напрѣдъкъ" т. год.

25 лева оката, и неговото количество систематично расте, защото почвать да го обработвать и въ най-далечнитѣ кжтове въ Родопитѣ. Всичкиятъ произведенъ тютюнь се събира въ двата главни търговски пункта: Скеча и Кавала, а напослѣдъкъ и Гюмюрджине. Прѣзъ 1899 година отъ Кавала и Скеча е изнесенъ за 1 милионъ и нѣщо турски лири тютюнь. Има села, които произвождатъ годишно до 200 хиляди оки тютюнь.

Солницитѣ — *тузлата* — сж на едно мѣсто на изтокъ отъ Буру-гьолъ между селата Фенеръ, Саксалж, Палазлж и Марония въ мѣстностьта, наричана *Бейлиското кърье*. Селата *Булатке* и *Чепелли* поминоватъ изключително отъ работене на солницитѣ. Морската вода се отвежда въ приготвенитѣ за изпарения мѣста, слѣдъ изпарението и кристализирането сольта се копае и събира прѣзъ лѣтото на голѣми купове, покриватъ се съ керемидени покриви и слѣдъ това прѣзъ всичкото врѣме на годината се продава. Солницитѣ сж монополъ на управлението на публичния отомански дългъ, и сольта се продава по опрѣдѣлена цѣна въ злато. Годишно се произвожда отъ 5 до 10 милиона оки соль. Работницитѣ получаватъ за работата си въ солницитѣ въ натура съ процентъ 10 %.

Далиянитѣ по продължение отъ Кавала до Марония сж 11, отъ които най-голѣмиятъ е при Буру-гьолъ. И тѣ сж държавни, и правителството ги дава подъ наемъ на разни беeве и гърци прѣдприемачи сь срѣдна стойность отъ по 1000 лири и нѣщо единия. Послѣднитѣ пъкъ ги прѣпродаватъ на втори, които ги експлоатиратъ. Устройството имъ, както и начинътъ на ловене рибата и приготвянето ѝ за продань, сж примитивни. Ако тѣ сж въ ржцѣтѣ на една разумна власть, то и доходътъ на държавата ще бжде петь пжти по-голѣмъ, па и експлоатацията имъ и производството ще бжде несравнено по голѣмо, отколкото е сега. Количеството на рибата зависи отъ врѣмето, обаче, само Буру-гьоль годишно дава повече отъ 3 милиона оки. Лови се най-много шаранъ, бѣла риба, наричана *бурия*, змиорки, *сулини*, миди, раци и много други видове, и всичкитѣ тѣ се отличаватъ и по тлъстината си, и по несравнено добрия си вкусъ. [1]) Зимѣ Бѣломорската риба се разнася прѣсна чакъ до София, а лѣтѣ се продова солена въ саламура или пушена. Тукашната риба се изнася по всички градове и села изъ Европейска и Азиатска Турция, въ Гърция и България. Въ послѣдно врѣме търговски фирми чакъ отъ Италия сж почнали да закупватъ рибитѣ, довеждатъ си и изкусни риболовци отъ тамъ, за да я консервиратъ по съврѣмененъ начинъ. Имало е случаи на такова изобилие ловидба, че по липса на сждове да се посоли, прибере и нареди, изхвър-

---

[1]) Въ Буру-гьоль още отъ една риба, наричана *некъ*, вадятъ единъ видъ хайверъ, наричанъ *Авгутѣруху*, който се изнася за Цариградъ, Смирна, Атонъ и др., оцѣняванъ до 1 лира оката. Отъ една риба се изважда най-много до 100 др., пресува се и се соли, че може да трае доста дълго врѣме.

ляли я обратно въ морето. Сезонътъ на ловидбата е отъ 15 Септемврий до 1 Мартъ, но се лови и прѣзъ останалото врѣме.

Само по тѣзи три главни артикули може да се сѫди за неимовѣрнитѣ богатства на тоя непознатъ и малъкъ край, който прави износъ годишно почти за толкова, колкото износътъ на цѣла България.

Цѣлата равнина състои главно отъ пасбища и малко работна земя. Въ послѣднитѣ години обаче работната земя се увеличава на смѣтка на първата, поради заселването на много бѣжанци турци отъ България и островъ Критъ. Въ западната половина земята е повечето собственость на голѣми землевладѣлци — чифликчии беeве отъ Скеча, Епидже, Кавала и Гюмюрджине, а източната е повече собственость на населението тамъ. Чифликчиитѣ продаватъ пашата на скотовъдци-кехеи отъ Родопитѣ и за кехейскитѣ-Родопски, и за своитѣ стада, а колкото иматъ работна земя, даватъ я на изполица, или я работятъ сами съ ратаи.

Населението собствено въ равнината е малочислено. Найдобрѣ е населена източната половина, а най-слабо — Сарѫ-шабанско. Голѣми и гъсти села се намиратъ по цѣлото продължение на политѣ въ Родопитѣ. Населението е смѣсено: турци, помаци, българи, гърци и цигани. Въ градоветѣ има и евреи, ерменци, арапи и малко европейци. Турцитѣ живѣятъ въ градоветѣ и въ нѣкои други села изъ равнината. Помацитѣ достигатъ до самитѣ поли на Родопитѣ. Въ началото на Родопитѣ, дѣто р. Мѣста напуща планинитѣ, до извѣстно мѣсто тоже има турско население, извѣстно съ името *Чеченци*, извѣстни по разбойническитѣ си нрави. Слѣдъ това турци има въ послѣднитѣ източни Родопски склонове въ планинската область на Алмалѫ-дагъ и донѣкѫдѣ въ Китка и Шапкъна. Изобщо помашката линия започва отъ Софулу въ коритото нъ Марица, държи вододѣлното било и достига до срѣдното Ардино течение, по-голѣмата часть отъ което заедно и съ долното изцѣло сѫ населени съ турци съ примѣси тукъ тамъ и отъ българи. На изтокъ сѫ турцитѣ, а на западъ всичката останала часть отъ Срѣднитѣ, Южнитѣ, Западнитѣ и Севѣрнитѣ Родопи населението е помашко съ примѣси и отъ българи. По това се вижда, че отъ Одринъ по долината на Арда, както и по течението на Мѣста, т. е. по главнитѣ долини, е било прѣдприето колонизирането на Родопитѣ съ турски елементъ, който не е можалъ да отиде понататъкъ отъ днешнитѣ си прѣдѣли къмъ вѫтѣшностьта имъ. За забѣлѣзване е още и това обстоятелство, че голѣма часть отъ тия турски населения въ Родопитѣ сѫ тъй нариচанитѣ *къзълбаши*, култътъ и обичаитѣ на които сѫ доста интересни. Това сѫ единъ типъ отстѫпници отъ мохамеданската религия въ родѣ на мохамедани безвѣрници. Женитѣ у тѣхъ не се криятъ, ядатъ свинско месо и пиятъ спиртни пития, бракътъ е разслабенъ, мохамеданскиятъ фанатизъмъ току-речи досущъ липсва къмъ друговѣрцитѣ и сѫ поклонници на това философско начало, че задгро-

бенъ животъ нѣма, и всичко се състои и свършва на земния животъ. Самитѣ турци прѣзиратъ къзълбашитѣ и отбѣгватъ сношения съ тѣхъ. Къзълбашитѣ сѫ дошли заедно съ другитѣ турци отъ Мала Азия. Инъкъ сѫ миренъ и трудолюбивъ народъ, силно привързанъ къмъ стопанскитѣ си занятия.

Другитѣ турци помацитѣ казватъ *куйнари*, а българитѣ ги казватъ *читаци* и *гаджели*. Българскиятъ елементъ въ равнината е най-концентриранъ въ източната половина и въ източнитѣ Родопини склонове. Въ Гюмюрджинската кааза болшинството отъ населението ѝ е българско. Отъ тамъ започватъ редица български села, които, както въ планинитѣ, тъй и по крайбрѣжието, отиватъ чакъ до устието на Марица. Тѣ съставятъ една етнографска область съ свой битъ, обичаи и говоръ, но съ извѣстна общность съ поселенията въ вѫтрѣшностьта на Родопитѣ. Най-видни отлики въ говорътъ на Гюмюрджинскитѣ българи сѫ: липсата на Родопския тройственъ членъ при сѫществителнитѣ и прилагателнитѣ имена, но въ мѣстоименията сѫ употрѣбителни формитѣ *соя*, *ноя*, *сая*, *ная*, *сей*, *ней*, *тоя*, *тая*, *това*; вмѣсто Срѣдно-Родопското *о*[а], *ьо*[а] *и* ô се чува *ъ*[а] или тъмно *а*, подобно на Рупския говоръ; Срѣдно-Родопскиятъ дателенъ падежъ *темъ*, *семъ*, *нем* — *юнацемтемъ* и пр. липсва, а се служи съ прѣдлозитѣ; употрѣбява се окончателното *шкомъ* въ дѣепричастията — *ходешкомъ*, *стоешкомъ* и пр., употрѣбителенъ е и стария инфинитифъ: *чутъ го е*, *видѣтъ го е*; въ числителнитѣ имена се чува *пендесеть*, *девендесеть* и пр., но въ други думи нѣма. Извѣстни свойщини се срѣщатъ и въ синтаксата, рѣчника и ударенията. Поминъкътъ имъ изключително състой отъ земледѣлие и скотовъдство. Иматъ здраво, снажно и мускулесто тѣло и сѫ твърдѣ юначни хора. Националното съзнание въ послѣднитѣ години у тѣхъ е доста напрѣднало, но още не е усилено до тамъ, че да могатъ да отстояватъ на гръцкия елементъ въ градоветѣ, който елементъ, макаръ и слабъ по численость, културно е несравнено по-силенъ и има надмощието въ всѣка посока. [1])

Гърцитѣ се намиратъ въ градоветѣ и въ нѣкои села въ равнината и крайбрѣжието, каквото що сѫ *Марония*, *Булустра*, *Исикьой*, *Куникьой*, *Инели* и още нѣкои. Въ планинитѣ тѣ липсватъ досущъ, По-голѣмата часть отъ гърцитѣ въ градоветѣ, па донѣкѫдѣ и въ селата, сѫ гърчеещи българи, но прѣтопени вече

---

[1]) Възраждането на българщината въ Гюмюрджинско е започнало отъ 60-тѣ години. Между 1960—65 години чрѣзъ усилена борба първо селото *Дованъ-асаръ* е изхвърлило гръцкия езикъ отъ училището и черквата, но до освобождението само нѣколко села го послѣдвали. Първъ български учитель е билъ нѣкой си Василъ Райковъ отъ с. *Болгаръ-кьой*, *Кешанско*. Наклеветенъ отъ гърцитѣ, той е билъ арестованъ и слѣдъ това избѣгалъ въ Варненско. Видни дѣйци по възраждането сѫ били Петко Калояновъ, Коста Турниковъ и други. Прѣзъ учебната 1893/94 години въ цѣлата Гюмюрджинска кааза е имало 7 мѫжки първоначални училища съ 7 учители и 397 ученика и ученички, прѣзъ 1899/900 уч. год. 13 училища мѫжки и смѣсени съ 15 учители и учителки и 688 ученика и ученички,

въ гръцкия елементъ. Българското имъ потекло се издава отъ тѣхнитѣ собствени и прѣкорни имена, българизмитѣ въ езика и на много и отъ роднинскитѣ имъ връзки въ много български села и градовци. Чисти гърци има само въ старото село Марония, разположено на самия морски брѣгъ. Въ източната половина има нѣколко села и караманлии, езикътъ на които е чисть турски, ала силно привързани къмъ гръцкия елементъ.

За забѣлѣзване е, че Родопскитѣ поселения казватъ на Гюмюрджинскитѣ българи **кàнковци**, на тия въ Скечанско — **шòнги**, а на гърцитѣ въ селата — **талàлае**, нѣкждѣ и **искиллие**, когато послѣднитѣ казватъ на Родопцитѣ **врàнгажие** и **дахлѝе**. Турцитѣ, освѣнъ споменатитѣ по-горѣ къзълбаши, живѣятъ въ градоветѣ и селата изъ равнината. Най-много сж тѣ въ западната половина, и постепенно се увеличава тѣхното число отъ постоянно заселващитѣ се тукъ бѣжанци—турци. Въ града Гюмюрджине и Сарж-шабанъ тѣ сж болшинство отъ всички други народности взети вкупъ. Въ послѣднитѣ години обаче изглежда, че богатитѣ едновrѣмешни турци — беeве постепенно орѣдяватъ; тѣхнитѣ наслѣдници изнизватъ отъ ржцетѣ си широкитѣ и родовити чифлици, и на мѣстата имъ се заселватъ турци — бѣжанци и съ това ги раздробяватъ на малки собствености. И въ градоветѣ се съглежда такъвъ регресъ: търговията и богатствата систематично прѣминаватъ въ ржцетѣ на хитритѣ и способни за спекула гърци, цинцари, евреи и ерменци.

Циганитѣ сж пръснати по цѣлата равнина и въ градоветѣ, и въ селата. Освѣнъ съ обикновенитѣ си занятия калайджийство, ковачество и др. такива, тѣ се занимаватъ и съ ратайство и говедарство по чифлицитѣ. Изповѣдатъ мохамеданската вѣра и се срѣщатъ у тѣхъ доста върли фанатици. Не липсватъ тукъ-тамъ и арапи, изостанали и заселени отъ врѣмето на послѣдната руско-турска война. Срѣщатъ се и доста арнаути, служещи като пждари и надзиратели на имотитѣ у беевeтѣ. Евреи и ерменци има само въ градоветѣ и пристанищата, но тѣ сж незначителни по число. Въ послѣднитѣ години въ градоветѣ Кавала, Скеча и Гюмюрджине сж придошли и приидватъ и чужденци — европейци, отъ които едни сж служещи по желѣзницата, а други по тютюневата режия и тютюневата търговия.

Най-зли и опасни за българския елементъ сж арнаутитѣ и гърцитѣ, а слѣдъ тѣхъ турцитѣ и то особено прѣселницитѣ изъ България. При все това въ турцитѣ беeве не липсватъ и благородни хора, които въ много случаи се застжпватъ за българитѣ, които се обичатъ отъ тѣхъ за тѣхната честность и трѣзвость.

Административно равнината е раздѣлена на три каази, въ районитѣ на които влизатъ и часть отъ южнитѣ склонове на Родопитѣ. Това сж Сарж-шабанската кааза на западъ, Скечанската по срѣдата съ пристанището Порто-логосъ и Гюмюрджинската на изтокъ. Каазалскитѣ имъ центрове сж градоветѣ Гюмюрджине, Скеча и незначителното село Сарж-шабанъ. Гюмюрджине е и санджакски центъръ на Гюмюрджинския санджакъ,

който обзема широкото пространство отъ българската граница на северъ до Беломорския брегъ на югъ, и отъ течението на р. Места на западъ до склоноветѣ на Алмалѫ-дагъ и Китка на изтокъ. Санджакътъ е въ Одринския вилеятъ и се числи въ областьта на Тракия, както географски, тъй и етнографски. Духовно Гюмюрджинскиятъ санджакъ съставя двѣ гръцки епархии, официално признавани отъ турското правителство и които още не сѫ се отказали отъ стремежа да държатъ по какъвъ и да е начинъ въ вѣдомството си и българитѣ. Сѣдалища на митрополититѣ сѫ двата града Скеча и Гюмюрджине.

Съобщенията въ равнината сѫ добри. Градоветѣ се свързватъ съ добри шосета както помежду си, тъй и съ пристанищата на морето, а желѣзницата, която прѣди нѣколко години се прокара покрай политѣ на Родопитѣ и свърза равнината съ Солунъ-Цариградъ, усили търговията на тая крайно богата и производителна страна. Лоши сѫ пѫтищата само въ планинитѣ, обаче турското правителство въ послѣднитѣ нѣколко години проявява усилна дѣйность да прокара добри коларски и прѣки пѫтища въ вѫтрѣшностьта на Родопитѣ и свърже пограничнитѣ пунктове съ тия въ равнината. И тая работа отива успѣшно и бързо, благодарение че Родопитѣ естествено сѫ съобщителни и не прѣдставятъ такива несгоди, както други планински области.

Но равнината, както и цѣлитѣ Родопи, особено южнитѣ имъ склонове, прѣдставляватъ и голѣмъ наученъ интересъ и въ битово и археологично отношение. Цѣлата равнина е усѣена съ стари могили и остатъци на стари римски пѫтища и крѣпости и други подобни находки. Тъй напр. край града Скеча личатъ развалинитѣ на стара крѣпость, край Гюмюрджине е извѣстната *Месине калеси*, стария *Мосинополисъ*, при селото *Ходжиларъ* при р. Мѣста, при селото *Купленъ*, Гюмюрджинско, при Марония и много други. Езикътъ, животътъ и обичаитѣ пъкъ на помацитѣ въ тия мѣста сѫ още по-цѣнни и важни за изучване. Всичко това за сега е покрито съ едно тъмно було, което чака своя сгоденъ моментъ и вѣща научна рѫка да го отбули и открие цѣнни за науката работи, а особено за тъмното минало на тая страна.

IV.

Градътъ Скеча, изгледъ и вѫтрѣшната му обстановка. — Нощуване. — Тютюноватѣ магазини и търговията му. — Мѣстоположение и околностьта на Скеча. — Гръцкиятъ и българскиятъ елементи въ града и борбата по между имъ. — Значението и бѫднината на Скеча и нашитѣ отечествени интереси въ тоя край.

Слънцето току-що скриваше своя ослѣпителенъ дискъ тамъ нѣкѫдѣ на западъ задъ скалистия Боздагъ, когато ний залѣзвахме въ първитѣ улички на Скеча. Това бѣше най-горната, най-крайната още въ планината часть на града. Кѫщитѣ тукъ сѫ малки, полудървени, полукаменни, съ тѣсни дворчета, току-речи сгушени една въ друга, нахвърлени нѣкакъ си небрѣжно, безъ симетрия по ре-

брото на склона, ала пъкъ варосани, боядисани, спретнати и чисти. По прозорци, балкони, стълби и дворчета гледате пъстро и грижливо наредени саксии съ цъвнали вече южни цвѣтя, лимони, портокали, нарове, смокини и др. По пѫтнитѣ врата и по прозорцитѣ се виждатъ жени, моми и дѣца съ пъстра прѣмѣна, наизлѣзли да се любуватъ на чудната южна пролѣтна вечерь. Уличкитѣ сѫ тѣсни, кривулчести, до една постлани съ калдаръмъ отъ бѣлъ варовникъ, който лъзга краката ви и лъщи като сребро. Тѣ сѫ чисти, гаче ли току-що пометени, явление досущъ рѣдко въ турскитѣ градове.

Още при първото стѫпване въ града васъ ви оглушава голѣмъ шумъ отъ движения на товарни добитъци и кола, глъчка на хора, удари отъ занаятчийски сѣчива, а около града отъ звънци и блѣене на стада. На всѣка стѫпка вий срѣщате и отминавате натоварени коне и мулета, едни влизатъ, други излизатъ по разни направления отъ града. Всичко това очудва пѫтника, който за пръвъ пѫть идва тукъ и още на пръвъ погледъ той чувствува, че влиза въ мѣсто, дѣто сѫществува едно видимо благосъстояние, плодъ на голѣма производителность и развита търговия.

Слѣдъ изминаването на нѣколко закривени улици, които лѫкатятъ полегато надолѣ, най-послѣ встѫпвате въ центра на града, дѣто е главната чаршия и пазарното мѣсто. Тукъ улицитѣ сѫ по широки и донѣкѫдѣ по-прави, а отгорѣ на това и много оживени. Та ний влизахме въ града тъкмо въ това врѣме, когато всички работници отъ тютюневитѣ маази току-що напущаха своята дневна работа. Човѣкъ просто се чуди на това масово движение отъ хора, що пъплятъ като орлякъ изъ чаршията, смѣятъ се, говорятъ, тънаникатъ и се губятъ изъ кафенета, кръчми, гостилници и ханища. Вслушвате се въ тая гѫста масса отъ хора и ни една чужда дума не чувате, освѣнъ звучната родна българска речь, а при това знаете, че сте въ гръцко-турски градъ. Взирате се въ тия, наистина, малко възжълти и суханави физиономии и виждате родни, весели, засмѣни и доволни отъ положението си хора съ своитѣ селски носии, които пъкъ издаватъ още отъ срѣща тѣхнитѣ родни покраини.

Слѣзохме въ ханътъ на познатъ човѣкъ; това бѣ Фроню Пашмаклийски, по произхождание цинцаринъ, а по душа типиченъ гръкъ. Той бѣ вече настарѣлъ човѣкъ, съ прошарени бѣли косми, съ малки сини и лукави очи, здравъ, но съ подута и изтощена физиономия. Дълги години Фроню бѣ прѣкаралъ въ Пашмакли, познаваше цѣлата Ахѫ-челебийска кааза, па и него познаваше мало и голѣмо тамъ. До освободителната война той бѣ стълпътъ на гърцизма въ Ахѫ-челеби, а прѣзъ годинитѣ 1876/77 той бѣ оставилъ не добри възпоминания между българското население въ тоя край. Работата състоеше въ слѣдното обстоятелство: прѣзъ врѣме на най-голѣмия разгаръ на руско-турската война, турското правителство наложи на Ахѫ-челебийскитѣ български села около 2000 товарни добитъци съ 500 души хора *мекере*—ангария за прѣкарване

припаси и муниции въ главнитѣ военни пунктове. Фроню бѣ въ комисията, която налагаше, избираше и събираше добитъцитѣ и съ това намѣри моментъ лесно да вербува гърци. Всѣки, който отидѣше при него и се запишеше за вѣренъ на елинизма, Фроню го освобождаваше отъ всѣкаква ангария. Но въпрѣки всичко това, сполуката му бѣ досущъ нищожна: Ахѫ-челебийци приеха да понесатъ всичко въ тия критични врѣмена, но не жертвуваха народностьта си. Помня, че само селото Устово тогава даде 320 коня и мулета съ 80 души хора, отъ които само нѣколцина се върнаха живи. Конетѣ се земаха по изборъ, и най-малкото, що се искаше и земаше и отъ най-бѣдния стопанинъ, бѣ половина отъ стойностьта на единъ конь или муле, или пъкъ самъ да иде, а имаше хора, отъ които се зеха по 2—5 и до 18 товарни добитъци. Но не бѣше само това: българското население трѣбваше да даде и още нѣколко хиляди чифта ошити калцуни, толкова царвули, аби, пари, а най-подирѣ и окончателно да се ограбятъ нѣколко села, които попаднаха по пѫтя на бѣгающата и развилнѣла Сюлейманъ пашова ордия, която тръсѣше спасение прѣзъ Родопитѣ, слѣдъ прѣсичане пѫтя ѝ при Хърманли отъ побѣдоноснитѣ руски войски. Слѣдъ освобождението пъкъ Фроню се заяде съ нѣкои отъ помашкитѣ голѣмци, и тая му крамола костува доста скѫпо: изгуби всичкото си материално състояние, и потъналъ въ дългове и мизерия, прокуди се въ Скеча, дѣто Скечанскитѣ гръцки патриоти му помогнаха да се залови и вади прѣхраната си въ ханджилъка.

Ханътъ на Фроня бѣ както и всички такива въ турскитѣ градове ханища за обикновени кираджии и пѫтници: отпрѣдъ на лицето кръчма и до нея голѣми порти, прѣзъ които свободно влизитъ кола и натоварени добитъци. Дворъ не много широкъ, постланъ съ калдъръмъ, нечистъ и по краищата съ купчини торъ. На около на единъ етажъ наредени малки стаички, тъмни, опушени, прашни и мръсни, а срѣщо тѣхъ на другата страна голѣмъ оборъ за добитъци и плѣвникъ отгорѣ. Слѣзохме отъ конетѣ, свалихме багажа си, присрѣщна ни и киръ Фроню, който самъ прибра и внесе вѣщитѣ въ стаитѣ. Ний посѣднахме въ кръчмата да си починемъ. Единиятъ отъ моитѣ другари бѣ добъръ гастрономъ, отъ дѣтинство още се скиталъ изъ островитѣ и Малоазиатскитѣ брѣгове и вързъ любитель на рибени ядива. Първата му работа бѣ да порѫча на Фроня да приготви гивечъ за вечеря съ прѣсна Бѣломорска риба, три оки *бубота* [1]) и една бъклица Самоско бѣло вино. Отъ вънъ се вече смрачаваше, затова другарьтъ ми слѣдъ тая важна порѫчка каза, че има врѣме още отъ вечерьта да си свърши и друга работа: да отиде при търговеца си и приготви два товара едно друго за бакалницата си въ село, утриньта да ги прати рано съ кираджиитѣ обратно, та прѣзъ деня свободно да обиколимъ и видимъ града, защото привечерь ни прѣд-

[1]) *Бубота* е единъ видъ пита отъ царевично брашно, печена въ голѣми тави въ фурната. Тя замѣства хлѣба на бѣдната и срѣдна класи, а особено е любима отъ помацитѣ. Въ Скеча умѣятъ да я приготовляватъ много вкусно.

стоеше пѫть за Порто-Логосъ и оттамъ прѣзъ Буру-гьоль за кѫшлата на тоя кехая, отъ когото щѣше да се купува вълна.

Излѣзохме. Азъ имахъ единъ познатъ Дарѫдерецъ — абаджия, когото сварихъ въ дюкяна си прѣди да е затворилъ, а другарьтъ ми литна изъ чаршията да се справя съ своитѣ бакалии. Чаршията бѣ вече освѣтлена отъ фенеритѣ и ламбитѣ изъ дюкяни, кръчми и кафенета; по небото вече блѣщукаха звѣздитѣ, а врѣмето бѣ тъй топло и тихо, да се не насища човѣкъ. Шумътъ не прѣсичаше. Отъ нѣкои кафенета — кръчми се чуваха хубави български мелодии и звучни родни пѣсни отъ развеселяли компании, тютюневи работници. Това ни разчувствува, и ний си мислѣхме, че сме въ български градъ, въ родна срѣда́. Слѣдъ три часа се прибрахме въ ханътъ и почнахме да се сражаваме съ Бѣломорската прѣсна и вкусна *бѣла риба* въ гивеча и Скечанската бубота, а слѣдъ като изсушихме и бъклицата съ пивкото Самоско вино, моитѣ другари оглушиха киръ Фроньовото ханче съ:

Туне^{а} ле^{а}, ба̀лну ли ти е^{а},
Туне^{а} ле^{а}, же́^{а}лну ли ти е^{а},
Как со^{а} $^{е}_{а}$ Ко̀л’у заглави́л
На Иске́ч’уска ге^{а}рки́не^{а}?

. . . .

Но ето слѣдъ малко чуха се и отъ съсѣдната стая кършни помашки гласове на нашитѣ съпѫтници помаци:

Бре^{а} ч’ули ли сте^{а}, е^{а}ли́ не́,
Ке^{а}на̀ е^{а} но́ву ста́налу
Фаф Сме^{а}ле́^{а}н се́лу гале́^{а}му:
Мама́ е^{а} мама́ ради́ла,
Ф а̀ле^{а}н е^{а} ме^{а}н’ди́л’ пави́ла,
Ле́^{а}тва хи л’ул’ка сто́рила,
Же́^{а}лна хи пе́сне^{а} запе́^{а}ла:
„Н’о́^{а}нни ми, н’о́^{а}нни, до́^{а}ще^{а}рку,
Гале́^{а}мка да ми нарастеш,
Да са пре^{а}ч’уе^{а}ш, пре^{а}думаш

. . . .

Наскоро отъ друга стая пъкъ рукна гърлеста Чокманска гайда и ето, че екна цѣлото хънче. Разчувствува се и киръ Фроню, спомни си и той млади години, прѣкарани въ Ахѫ-челеби, донесе втора бъклица да ни почерпи и отъ себе си и най-послѣ люшна се и хорото на двора, и по голѣмата часть отъ нощьта незабѣлѣзано литна.

Утриньта, макаръ и изнурени и ка́пнали, дѣто рекатъ, отъ двудневенъ ходъ на конь и разгуляването прѣзъ вечерьта, салепчии, халваджии и симитчии съ своитѣ странни и монотонни гласове изъ всички улици на града ни събудиха още въ зори. Нѣмаше какво, станахме и право у киръ Фроня въ кафенето. Слѣдъ утренното кафе и нѣкоя и друга приказка по снощния гуляй, другаритѣ ми свършиха работата си по повръщане обратно кираджиитѣ и излѣзохме изъ града.

Градътъ пакъ тъй шуменъ, многолюденъ и оживенъ. Чаршията и отъ двѣтѣ си страни е цѣла редица отъ дюкяни, кръчми, кафенета, магазини, работилници на всевъзможни занаятчии, — всичко това едно въ друго размѣсено безъ редъ и симетричность, чиста ориенталска картина. До нѣкоя голѣма, каменна и масивна мааза, съ желѣзна врата и прозорци, натъпкана съ разнообразни манифактурни стоки, гледашъ прилѣпнато старо, опушено и дрипаво дървено дюкянче, работилница на семерджия. По-нататъкъ пъкъ до нѣкое турско полуотворено кафене, съ дъсчени пейки, постлани съ рогозки, съ насѣдали купчини турци, които тихо, мълчаливо пушатъ наргилета и пиятъ въ голѣми турски чаши кафе, се чува тежкиятъ и звънливъ ударъ на петь шесть мѣдникари-работници съ мургави лица, насѣдали на редица надъ дебели дънери за столове, изтъняватъ листови мѣдни плочи, свиватъ ги на всевъзможни форми и отъ жилеститѣ имъ ржце излизатъ разни видове мѣдни сждове. Влѣзешъ въ нѣкоя бакалница, на срѣща ти любезно те изгледва нѣкой мазенъ гръкъ съ полоена прѣстилка, възсукани ржкави и съ сини лукави очи приветливо те кани: „*орищите, кирие, ти ревисъ, ти агапати?*“ (Заповѣдайте, господине, какво искате, какво обичате?). А наоколо дюкянчето натъпкано като суджюкъ съ качета маслини, риби, тенжери зейтинъ, чували орисъ, захарь, кафе и разни други колониални произведения. На всѣкждѣ гледашъ движения на хора и добитъци, движатъ се на самъ на тамъ, приказватъ, носятъ, разнасятъ, пазаруватъ, работятъ, бързатъ и всички заняти съ каква и да е работа, доволни, гаче ли една мисъль вълнува постоянно всѣкиго: дневната му работа за своя насжщенъ хлѣбъ. Ни единъ празенъ скиталецъ, лѣнивецъ, денгубецъ нѣма да срѣщнете тукъ, а това именно очудва пжтника. А хора разни личатъ по своитѣ носии и, когато се вслушате по-близко и по тѣхния говоръ, който впрочемъ прѣобладающъ е българския, прѣнасяте се неволно въ разнитѣ родни кжтове изъ българската земя.

При всичко, че повече отъ половината на града е населенъ съ турци, но такива рѣдко се мѣркатъ въ чаршията. Та аслж турчинътъ и не обича шумъ и работа. Него, както и всѣкждѣ другадѣ, ще видишъ чиновникъ, бръснарь, сарачъ, кафеджия, или пъкъ въ нѣкое малко дюкянче продавачъ на тютюнъ и цигареви книги, свилъ крака, умисленъ, меланхоличенъ, пуши цигара, пие кафе и чака клиенти. Обаче за Скеча има въ тоя случай и извѣстни изключения. Отъ лѣвия брѣгъ на рѣката има цѣла чаршия съ дюкяни и работилници чисто турски. Тукъ само виждашъ движения почти само на турци. Това е прочутиятъ Скечански табашки кварталъ, и табашкото съсловие тукъ е въ завидно положение и играе видна роль и въ всичкия ходъ на общественитѣ работи въ града.

Тютюневитѣ маази се намиратъ на южния край на града въ равнината и отъ двѣтѣ страни на шосето, що излиза отъ Скеча за Порто-Логосъ. Тѣ сж грамадни каменни сгради, съ желѣзни врата и прозорци, повечето съ сводове, тоже каменни, и съ широки отдѣле-

ния вжтрѣ, дѣто могатъ да се побиратъ стотини работници и хиляди денкове тютюнь. Работницитѣ се казватъ *парчеджии*, на които специалната работа е да сортироватъ листо по листо тютюня на неговитѣ качества и го приготвятъ за износъ. Тѣ сж всички българи изъ Родопскитѣ покраини и на́дали 5 % въ тѣхъ се срѣщатъ турци и гърци. Получаватъ добро възнаграждение: първоначалниятъ работникъ зема ¼ отъ бѣло меджидие надница, а на опитния и дългогодишенъ сортировачъ надницата достига и 2 бѣли меджидии, т. е. около 9 лева. На день единъ работникъ може да сортирова и нареди отъ 2 до 12 оки тютюнь. Срѣдно число въ Скеча се намиратъ работници по тютюня около 2 хиляди души, ала прѣзъ зимнитѣ мѣсеци достига числото имъ и до 10 хиляди души.

Тютюневитѣ маази сж на брой около 60, отъ които най-голѣмата е на турската *режия*, въ която постоянно работятъ отъ 500 до 1500 работника. Режията има монопола вжтрѣ въ държавата, и тя освѣнъ голѣмия износъ, що прави, продава и вжтрѣ и прибира облогътъ отъ производството. Слѣдъ нея мааза е маазата на извѣстната Солунска търговска кжща Братия Алатини, която годишно изнася около единъ милионъ оки тютюнь. Всички други останали маази сж на гърци, има по нѣколко на цинцари и турци и само двѣ незначителни на българи. Стотини добитъци и кола ежедневно пъплягъ около тѣхъ, едни докарватъ, а други изкарватъ денкове тютюнь.

Скеча или *Искеча* го назоватъ турцитѣ и българитѣ, *Ксанти* — гърцитѣ, а околнитѣ му помашки села го именуватъ и днесъ *Ца́рево*. Селянитѣ пъкъ отъ с. Еникьой го паричатъ *Кисатъе*. Той е старо поселище, ала, освѣнъ мънастиритѣ около него и старитѣ развалини на стара крѣпость надъ него въ ребрата на Руенъ, други старинни остатъци нѣма, или по-добрѣ не се знае да ли сжществуватъ такива днесъ. Скеча за сега брои около 3200 кжщи съ едно постоянно население около 20 хиляди жители плюсъ нѣколко хиляди проходящи, които достигатъ по нѣкога и на повече отъ 12 хиляди. Разположенъ е въ самото ущеле на Скечанската рѣка, и една часть отъ града, най-старата, е въ самитѣ спускове на двѣтѣ плапински ребра. Рѣката минава прѣзъ самата срѣда́ на града и го дѣли на двѣ части: източна по-малка и западна по голѣма. Градътъ по настоящемъ избѣгва къмъ западната страна, която бързо се увеличава и тамъ сж главната чаршия, тютюневитѣ маази и желѣзопжтната станция. Населението състои отъ турци, гърци и българи, по малко евреи, ерменци, цигани и други народности, между които и по нѣколко чужденци. Освѣнъ работницитѣ тютюневи и всички други по-дребни занаяти сж въ ржцетѣ на българи, каквото семерджии, мѣдникари, зидари, шивачи и пр. При това българи сж и овчаритѣ и повечето отъ слугитѣ при беевeтѣ. Обаче на постоянно мѣстожителство едва ли се начитатъ около 300 български сѣмейства, които току-речи се обезличватъ всрѣдъ задушната грьцка атмосфера. Тукъ се срѣщатъ всѣкидневно хора отъ всички кжтове на Родопитѣ, отъ Одринско, Македония, Цариградъ, Малоазийскитѣ брѣгове и островитѣ.

Гърцитѣ иматъ надмощие въ всичко: 8 десети отъ търговията е въ тѣхни ржце; капитали, обществено положение, културно становище и пр. е тѣхно. Тѣ иматъ нѣколко първоначални училища, едно дѣвическо класно и една мжжка прогимназия. Издържатъ се прѣвъзходно отъ завѣщания, доброволни пожертвувания и отъ черковнитѣ приходи. А послѣднитѣ сж внушителни, защото българитѣ работници, занаятчии, овчари и др., що сж отъ Родопскитѣ покраини, сж познати по своитѣ религиозни чувства, и тѣ всѣкога пълнятъ грьцкитѣ черкви, като нѣматъ своя. Освѣнъ това, гърцитѣ иматъ аптеки, доктори, адвокати, сиропиталище и добра интелигенция. Синоветѣ на всички по-заможни гърци завършватъ срѣдно, висше и специално образование въ Гърция и отъ тамъ се връщатъ ярки защитници на своята нация и култура. Гърцитѣ иматъ петь черкви, богато украсени; тѣ сж св. Георги, св. Спасъ, св. Богородица, митрополитската св. Никола и друга въ махалата, наричана Кавакътъ. На разстояние по на $1/2$ часъ отъ града въ ребрата на планината има и три богати мънастиря: св. Архангелъ, Успѣние и св. Богородица. За послѣдния се приказва, че е съграденъ на врѣмето си отъ двама братия овчари българи изъ вжтрѣшностьта на Родопитѣ. Единъ Даридерецъ ме увѣряваше, че и днесъ билъ запазенъ българския му надписъ надъ входнитѣ врата. Приказва се още, че въ тоя мънастирь имало цѣлия комплектъ пергаментни черковнославѣнски книги, ала гърцкитѣ калугери или сж ги унищожили, или ги криятъ отъ чуждо око.

Разположението и на тритѣ мънастиря е чудесно; кацнали сж врѣдъ разкошни и кичести малки сѣдловинки, съ откритъ широкъ хоризонтъ. Изгледътъ отъ тѣхъ е просто вълшебенъ: прѣдъ тѣхъ е простната цѣлата равнина съ безкрайната сребриста повръхность на Бѣлото море, които омайватъ погледа и унисатъ чувствата. Въ тѣзи мънастири Скечанската аристокрация прѣкарва лѣтнитѣ горѣщини.

Скеча е сѣдалище на митрополитъ. Скечанската епархия обема Ахж-челебийската и Скечанска каази, града Кавала и 4 села отъ Сѣрската кааза. Цѣлата епархия брои 5001 български кжщи, отъ които 166 патриаршисти (въ селата Еникьой, Скечанско, и Райково, Ахж-челебийско); грьцки кжщи сж 2225 и влашки 20. По духовно вѣдомство въ Скечанската кааза българи екзархисти има 740 кжщи, въ които влизатъ двѣтѣ български села Габрово и Еникьой отъ сжщата кааза; 4085 кжщи въ Ахж-челибийската кааза и 20 въ града Кавала. Грьцки кжщи и патриаршисти възлизатъ: въ г. Кавала 500, четиретѣ Сѣрски села 510, Райково и Еникьой 166 и града Скеча съ 4 грьцки села 1049, всичко 2245 кжщи заедно съ влашкитѣ 20[1]). Отъ това се вижда, че българитѣ въ тая епархия, въпрѣки всички лоши за тѣхъ условия, надминаватъ гърцитѣ два пжти и нѣщо, обаче тѣ сж пръснати, материално и

[1]) Вижъ ст. „Българското черковно-училищно дѣло въ вилаетитѣ, Ксантийска епархия" въ Църковенъ вѣстникъ, бр. 26, стр. 6 отъ 22 септемврий, 1900 година.

обществено злѣ поставени, поради това и сравнително много слаби, когато икономичната и културна сила почти изцѣло е въ ржцетѣ на гърцитѣ. Послѣднитѣ, както и всички гърци, съ всевъзможни срѣдства се стремятъ да запазятъ своето надмощие. Тѣ сж хитри, лукави, надменни и опасни врагове на всичко българско. Особено за града Скеча тѣ съ всички сили гледатъ да го запазятъ отъ българитѣ, въ които тѣ съзиратъ бждещата си опасность. И до днесъ тѣ сж сполучили въ стремежа си. Още отъ 1885 година българитѣ си сж припечалили мѣсто за черква по единъ скритъ начинъ. Щомъ обаче се научаватъ гърцитѣ, единъ богатъ гръкъ на свои срѣдства въ разстояние на нѣколко мѣсеца само построява до българското мѣсто грѫцка черква и съ това прѣсича намѣрението на българитѣ. Екзархията цѣли 15 години вече се труди да отвори единъ параклисъ български и българско училище и до днесъ не може да сполучи. Параклисътъ на нѣколко пжти е ограбванъ отъ гърцитѣ, свещеникътъ изгонванъ, а за училище и дума не може да става. Правителството иска да му прѣдставятъ желанието си 50 български сѣмейства, които да сж зачислени като граждани на града, обаче градскитѣ власти не издаватъ такива удостовѣрения нито на единъ българинъ, при всичко, че отъ 30-на години въ града има на постоянно мѣстожителство 300 чисто български сѣмейства съ свои недвижими имоти и пр. Въ послѣднитѣ петь шесть години българитѣ въ Скеча сж изложени на голѣми гонения отъ страна на гърцитѣ. Въ тютюневитѣ мази вече недопущатъ българи работници, а довеждатъ такива чакъ отъ Мала Азия и островитѣ.

Скеча до прѣди 30 — 40 години е билъ незначителна паланка съ съвсѣмъ слаба търговия и бѣдно население. Главенъ търговски центъръ е билъ Енидже, 10 километра на югъ отъ Скеча на пжтя за Порто-Логосъ въ равнината. Тютюневата търговия е била централизирана тогава тамъ. Лошиятъ климатъ и разширението на тютюневото производство и въ вжтрѣшностьта на Родопитѣ е дало прѣдимство на Скеча, който постепенно и бързо е отнелъ отъ Енидже всичката мощь. Днесъ Енидже е досущъ западнала паланка, съ праздни и закапали сгради и буренясали и пусти улици. Едва наброява около 300 сѣмейства жители турци, гърци и цигани. Еднъжъ въ седмицата тамъ става незначителенъ пазарь, който прави да се мѣрка по нѣкой и другъ вънкашенъ човѣкъ.

Но Скеча изеднъжъ се издигна слѣдъ Съединението, слѣдъ митнитѣ прѣгради между България и Турция. Вжтрѣшнитѣ Родопски покраини Кърджали, Иридере, Дарж-дере, Ахж-челеби, Дйовленската кааза и Неврокопско, на които пазарнитѣ пунктове бѣха Хасково, Станимака, Пловдивъ и Пазарджикъ, сега сж досущъ отнети отъ Скеча, и послѣдниятъ е единствениятъ тѣмъ доставчикъ на всички колониални и манифактурни стоки, па и зърнени храни. Всѣка сжбота тукъ става рѣдъкъ по многолюдностьта си пазарь. Прокарването пъкъ желѣзницата отъ Солунъ за Цариградъ прѣзъ Бѣломорската равнина, на която главна станция е Скеча, още повече оживи тоя градъ, комуто прѣдстои още по-свѣтло бждеще.

Това бързо разширяване своя търговско-икономиченъ развой и новитѣ условия, поради които отъ Скеча се създаде единствено тържище за цѣлото пространство отъ нашата граница до Бѣломорския брѣгъ, извика и друго едно явление, твърдѣ утѣшително за насъ. Въ послѣднитѣ години много българи изъ разнитѣ Родопски покраини си закупватъ мѣста, строятъ сгради и се установяватъ на постоянно мѣстожителство въ Скеча, а тоя пѫть е най-сигурниятъ и заслужва всѣко насърдчение, защото по тоя начинъ българскиятъ елементъ ще се подсили, укчи и въ недалечно бѫдеще ще си извоюва своето мѣсто, което му се пада тукъ. Нѣкои наши хора мислятъ за добрѣ, българското население изъ Родопитѣ, на което поминъчното положение се доста влоши въ послѣднитѣ десетина години, да се прѣселва отсамъ въ България изъ равнинитѣ. Това е едно заблуждение, което не трѣбва по никой начинъ да се допуща. Нашиятъ елементъ въ Родопитѣ до Бѣломорския брѣгъ заема второ мѣсто слѣдъ турцитѣ и помацитѣ, а на трето идатъ гърцитѣ. Меншество е той само въ градоветѣ Скеча, Гюмюрджине и Кавала, които сѫ главнитѣ икономични, торговски и културни центрове, дѣто надмощието е въ рѫцетѣ на гърцитѣ. И намъ се налага и отечественъ и държавниченъ дългъ да подсилимъ българския елементъ тукъ при нашитѣ *най-близки и най-чисти врата за Бѣлото море*. А такова подсилване не само че при всѣки удобенъ моментъ трѣбва да подкрѣпяме, но ако и никакъ да не сѫществуваше, ний трѣбва да го създадемъ, както и по какъвто начинъ можемъ. Ето защо ний считаме, че нашето правителство прѣзъ 1898 година допустна една грѣшка, като откри едно търговско агенство попапрѣдъ въ Кавала, послѣ го мѣсти ужъ въ Драма и най-сетне съвсѣмъ го закри, когато трѣбваше твърдо да го установи въ Скеча или въ санджакския градъ Гюмюрджине. Друга непоправима грѣшка бѣха и нашитѣ четнишки движения въ тия злѣ поставени и не удобни за такива акции мѣста. На исконитѣ наши врагове — гърцитѣ, се улесни задачата, и тѣ съвсички свойствени тѣмъ срѣдства сѫ се запрѣтнали да доунищожатъ българския елементъ въ тоя изоставенъ отъ всички и отъ всѣкѫдѣ нашъ край.

V.

Напущане града Скеча. — Скечанскитѣ гробища. — Гледка въ полето. — Овчари. — Нощуване въ Бѣломорската равнина — Чакалитѣ. — Запустѣлиятъ градецъ Ениджe. — Морскиятъ брѣгъ. — При Родопскитѣ рибари. — Бѣломорското риболовство. — Нощна рибна ловитба. — Пристанището Порто Логосъ. — Въ мѣстностьта Кереусъ при Буру-гьолъ. — На госте у скотовъдецътъ Щоно кехая. — Послѣдни впечатления за Бѣломорската равнина.

Слънцето току-що бързаше да се скрие на западъ задъ мъгливия силуетъ на Возъ-дагъ, когато азъ съ четирмата си другари, между които двама помаци-киреджии, напущахме града Скеча. При свършека на пролѣтьта, а тя е тукъ само прѣзъ мартъ и априлий, храната за добитъка току-речи е привършена, па затова и скѫпичка въ градоветѣ и селата. Та не само че ний

щѣхме да направимъ икономия отъ по нѣколко гроша, ами искахме да намалимъ и пѫтя си за утрешния день и избѣгнемъ дневния пекъ, който е доста чувствителенъ изъ полето, макаръ че бѣше още априлий мѣсецъ. Затова именно бѣхме и рѣшили да нощуваме единъ часъ далече отъ града. А отгорѣ на всичко това, право да си кажемъ, намъ се видѣ и грѣшно да се вăвираме за повече въ кирливия и задушливъ ханъ на киръ Фроня, когато имахме чудесно ясна пролѣтна нощь съ такова омайно южно небе изъ гиздавата Бѣломорска равнина, която се намираше въ разцвѣта на своята пролѣтна прѣмѣна.

Кѫщитѣ и другитѣ сгради на южната часть отъ града сѫ ново построени и разредени, и тепърва Скеча се разширява къмъ полето. Най-многото сгради сѫ отъ двѣтѣ страни на шосето, що води за пристанището Порто-Логосъ. Шосето е широко, право и добро; по него денѣ и нощѣ пъплятъ добитъци и коля и поради това е по-безопасно за пѫтуване и нощуване около него както това не може да бѫде другадѣ изъ тия мѣста. Изглеждахме по слѣднитѣ солидни и широки постройки на тютюневитѣ мази, кипящи и вънъ и вѫтрѣ съ хора и животъ. Взирахме се и въ чудесната гледка на покритата съ зелена постеля равнина, що се откриваше въ цѣлото си величие прѣдъ насъ, и погледътъ далечъ се губеше въ недогледния хоризонтъ на трептящата отъ вечернитѣ слънчеви зари сребриста повръхность на Егейското море. Ето, че изминахме и послѣдната сграда и сме вечъ въ недрата на полето. Шосето е пълно току-речи отъ хора и добитъци, помежду които скрибучатъ и кола, пълни съ разни сандъци и денкове и влачени бавно и лѣниво отъ биволи и едри полски волове. Повечето отъ коларитѣ сѫ турци-полчени, съ широки пъстри пояси, начумерени и почерпѣли отъ жегата физиономии. Личи си, че турцитѣ по-голѣми грижи и обичь показватъ къмъ добитъка си: воловетѣ пробрани, добрѣ хранени, съ боядисани чела и съ разни висулки по юларитѣ имъ. Макаръ че турчинътъ коларь и да не изпуща отъ рѫцѣтѣ си дългия остенъ, обаче той само погладва добитъка си съ него и съ единъ бащински и кротъкъ тонъ го подканя да побързва съ тежкия си товаръ. „Хайде, чоджумъ, хайде, айолъ“, постоянно се чува ту отъ единъ, ту отъ другъ коларь. Колата идѣха отъ пристанището съ разни стоки, а другитѣ добитъци и хора повечето пѫтуваха отъ малката паланка Енидже, дѣто него день бѣ пазаренъ, и разни продавачи-сергиджии отъ Скеча се връщаха въ домоветѣ си.

На единъ километъръ и нѣщо отъ града отъ лѣво до шосето сѫ гробищата, които трѣбва да заематъ едно пространство повече отъ 20 декара. Обърна ми внимание тѣхната естетична обстановка: на околовръсть сѫ заградени съ високи каменни и варосани зидове, а откъмъ шосето съ по-нисъкъ зидъ и надъ него съ желѣзни и боядисани пармаклъци. На срѣдата имъ се намира малка, но красива черквица съ широка стрѣха отъ западъ, а около нея, както и покрай зидоветѣ на гробищата, системно

сѫ насадени дървета. На самата срѣда прѣдъ шосето сѫ голѣмитѣ желѣзни врата. Моитѣ другари, стари познавачи на града и равнината, ми казаха, че мѣстото съ зидове, черква и пр. е струвало около 6 хиляди турски лири. Но най-много ме очуди, па ми и домѫчнѣ, когато чухъ, че пожертвовательтъ на тая голѣма сума е единъ погърченъ българинъ Сталю олу, крупенъ търговецъ на тютюнь и богаташъ въ Скеча. Малко момче билъ дошълъ той нѣкѫдѣ изъ Хасковскитѣ села, или отъ самия градъ Хасково, точно не зная, слугувалъ у единъ богатъ гръкъ, слѣдъ това станалъ неговъ зеть и наслѣдникъ и забравилъ своя родъ и потекло. Сега Сталю олу се слави като яръкъ елинъ и щедъръ благодѣтель на всички обществени прояви въ града, разбира се, гръцки.

Изминахме гробищата съ тѫжни размишления какъвъ сме народъ ний, българитѣ, какъ всѣка нация, що е имала съприкосновение съ насъ, все е сполучила да ни грабне по нѣщо, а въ това число гърцитѣ най-много.

Отъ двѣтѣ страни на шосето шаваха пръснато стада овце съ игриви и весели агънца, а около тѣхъ едри рунтести овчарски кучета съ бавни стѫпки и намусенъ погледъ изгледваха пѫтницитѣ безъ да лайнатъ, но готови при първия зовъ на стопанитѣ си да се нахвърлятъ надъ всѣкиго, който би се отклонилъ отъ пѫтя и би нагазилъ изъ повѣренитѣ имъ стада. Тукъ тамъ изъ между стадата се мѣркаха силуетитѣ на овчаритѣ, мълчаливи, бавни, дори нѣкакъ неподвижни, ала горди и нѣкакъ величествени. На поясситѣ имъ лъщѣха всевъзможни овчарски принадлѣжности и орѫжия, а прѣзъ рамената имъ висѣха голѣми червени шалове. По пъстрото имъ облѣкло и въорѫжение, по здравитѣ имъ червени като божуръ лица, по тѣхния спокоенъ погледъ и по езика си личеха, че тѣ сѫ синове на обширнитѣ Родопи. Отъ малки порасли въ природата и съ природата: лѣтѣ въ дивитѣ усои на планинитѣ, зимѣ въ гиздавата равнина, свикнали съ всички случайности въ живота, овчаритѣ тѫдѣва сѫ твърдѣ издържливи натури и калени безстрашни юнаци.

Слънцето вече се бѣше скрило задъ хоризонта, вечерната дрезгавина чезнѣше, и по небето заблѣщукаха звѣздитѣ, когато ний стигнахме въ мѣстностьта, наричана *Кокошкати*, петь-шесть километра далечъ отъ Скеча. Всѣка по голѣма часть въ равнината, оставена изключително за пасбище, си носи и особено име, съ което се назовава и егрека, поставенъ за овцетѣ и овчаритѣ въ него. И Кокошката е широко пасбище за нѣколко хиляди овце, покрито е съ сочна, буйна, млада трѣва, малки храсталаци и торфни блата. Шосето минава прѣзъ пасбището и го раздѣля на двѣ части. Отъ лѣва страна на нѣколко метра отъ шосето имаше и малко изворче съ не студена, ала и не лоша вода, затова нашитѣ кираджии помаци прѣдложиха, че тукъ ще бѫде най-добрѣ да се прѣнощува.

Спрѣхме се и слѣзохме отъ конетѣ. Кираджиитѣ свалиха багажа, свалиха и семеритѣ и юларитѣ на конетѣ, а отгорѣ на

това и спънаха прѣднитѣ имъ крака съ желѣзни букаи за всѣка случайность. Тѣ бързо се щурнаха и се запасоха въ зелената и сочна трѣва, първата прѣсна храна слѣдъ дълга зима. Слѣдъ това накладохме и малъкъ огънь (за забѣлѣзване е, че помацитѣ и лѣтѣ и зимѣ, щомъ сѫ вънъ отъ домоветѣ си, безъ огънь не замръкватъ; той се явява тѣхенъ неразлѫченъ другарь).

Вече се бѣше стъмнило добрѣ. Ний бѣхме на колело около огъня. Нощьта бѣ чудна, тиха и ясна; небето чудно ведро като яйце, както казватъ по насъ; милиони свѣтли и игриви звѣзди трептѣха и обсипваха небесния сводъ; тихъ, лекъ, едва забѣлѣзванъ морски вѣтрецъ полъхваше отъ морето, — всичко това унисаше чувствата и вливаше весело ненаситно настроение и въ най тѫжовната душа.

Тъкмо по вечеря, слѣдъ като нашитѣ помаци, може би само прѣдъ насъ да покажатъ своята голѣма набожность, си направиха своя *абдéсть-яция*, почнаха да долитатъ до слуха далечни нѣкакви странни гласове, като че кучета виеха. Тѣзи отвратителни и грозни виения все повече и повече се увеличаваха и се сливаха съ грачението на жабитѣ изъ близнитѣ азмаклъци и свирението на щурцитѣ. Отъ друга страна се чуваха блѣения на овцетѣ и агънцата, дрънканията на звънци и сегисъ тогисъ подсвирквания на овчаритѣ, — всичкия тоя шопотъ се сливаше въ единъ фонъ, който наруши нощната тишина и пълнѣше глѫбинитѣ на равнината. За прьвъ пѫть азъ чувахъ гласа на *чакала*, едничкиятъ дивячъ въ Бѣломорската равнина и едничкиятъ неприятель слѣдъ ножа на дребния добитъкъ въ тия мѣста. Чакалътъ (Canis aureus) е неголѣмо животно, току-речи колкото едно обикновено куче, а по нравъ и външность на тѣлото е между вълка и лѣсицата. Живѣе изъ гѫсталацитѣ (орманитѣ) въ равнината и е твърдѣ разпространенъ въ тия мѣста. Денѣ се крие и рѣдко излиза, ала нощѣ той самъ или на глутници се скита на всѣкѫдѣ слѣдъ стадата и причинява голѣми пакости. Дневниятъ пекъ овцетѣ прѣкарватъ на сѣнка подъ клонеститѣ и величествени чинари и др. дървета, а вечерь, нощѣ и сутринь се пръскатъ изъ пасбищата да пасатъ. А това врѣме е и най-удобното за хищника чакалъ, който е твърдѣ смѣлъ, ловъкъ и много нахаленъ. Отъ човѣка се бои, ала отъ кучетата не толкова, при всичко че едритѣ овчарски кучета понѣкога сполучливо и живи ги залавятъ. Овчаритѣ постоянно сѫ на щрекъ нощѣ, когато въ тъмнината стадата се пръскатъ изъ пашата и на всѣка стѫпка се дебнатъ отъ чакалитѣ.

Виенето имъ продължаваше до кѫсно прѣзъ нощьта, ала ний нѣмаше защо да се боимъ, защото на едрия добитъкъ чакалътъ само въ крайна нужда се рѣшава да налита и то пакъ не всѣкога съ сполука. Обаче тѣхниятъ грозенъ гласъ ни причиняваше досада и отвръщение. Нашитѣ киреджии помаци спаха по дежурство, защото тукъ разбойничеството на товаренъ добитъкъ, па и инъкъ, особено нощѣ, е почти обикновена професия на мѣстнитѣ жители: цигани и турци.

Утриньта станахме при пукване на зората. Скоро звѣздитѣ угаснаха и по една по една се изгубиха отъ синето небе, а на изтокъ дълга пламнала видающа се огнена ивица постепенно се издигаше и разширяваше, а слѣдъ малко лъсна и крайчеца на яркия червенъ дискъ на слънцето. Птичето царство съ своитѣ цвърсти и разнообразни привѣтствия на деньтъ сливаше своитѣ гласове съ миловидния чуденъ фонъ на разкошната природа. Гледка ненаситна, наистина. На сevѣръ дългата редица на Родопскитѣ върхове първи се позлатяваха отъ утреннитѣ слънчеви зари. Ний се качихме на конетѣ и продължихме пѫтя. Слѣдъ единъ часъ и половина бѣхме въ Енидже, дѣто имахме работа за 2-3 часа. Отъ шосето близо при *Кѫшката* (с. Сейзанлѫ) се отдѣля прѣкъ пѫть за Енидже, а отъ Енидже другъ за самото шосе при с. Доманлѫ.

Слънцето вече бѣше освѣтило цѣлата равнина, когато влѣзохме въ Енидже, въ турскитѣ официални книжа наричано Енидже-Карасу, за разлика отъ македонския градъ Енидже-Вардаръ. Още при първото ви залѣзване въ това градче вий виждате наскоро паднало величие. Улици не тъй тѣсни, ала криви и до една постлани съ калдаръмъ, съ локви помежду, прахъ, нечистотии и буренъ. Нѣколко редици отъ улицитѣ въ центра съставляватъ чаршията съ множество дюкяни, ханища, занаятчийски работилници и гютюневи маази. И тукъ сѫщата пъстрота, сѫщата несиметричность и безвкусие. При дървенитѣ ниски полуразкапали се дюкянчета съ голѣми кепенци отпрѣдъ, гледашъ, стърчи нѣкоя голѣма каменна тютюнева мааза, цѣла хоросанъ съ малки прозорци и съ желѣзни капаци. Сѫщата гледка и въ кѫщитѣ, между които на често се срѣщатъ двѣ и три етажни голѣми сгради, съ рѣшетки по прозорцитѣ, широки стрѣхи, боядисани вънъ и вѫтрѣ, а на около широки дворове съ надвѣсени на чардаци асми лози, овощни дървета, чешми или кладенци и изоколо оградени съ високи каменни зидове. Личи си, кои отъ тѣхъ сѫ били жилища на турски беeве богаташи а кои на християни.

Чаршията, както и улицитѣ, бѣха пусти. Едва прѣзъ десеть дюкяни ще срѣщнете нѣкой отворенъ дюкянь — бакалничка, мръсна, опушена, съ нѣколко дреболии стока извѫтрѣ, нахвърлена изъ прашнитѣ полици. Тукъ тамъ ще се мѣрне и нѣкой човѣкъ изъ улицитѣ, нѣкоя кола или добитъкъ. Изъ кѫщитѣ вѣе пустота и грозота. Не виждашъ жива душа въ голитѣ дворища, освѣнъ изъ нѣкоя полусрутена кѫщица да се мѣрне нѣкое циганче или циганка, дрипави, черни и мръсни, или пъкъ нѣкой турчинъ мѫжъ или турчанка малко по спретнато облѣчена и съ закрито отъ чуждъ погледъ лице. На всѣкѫдѣ окото се спира на озѫбени зидове, полуразрушени покриви, разкапали стѣни, буренясали улици и локви нечистотии. Мѣстнитѣ жители рѣзко се познаватъ отъ външнитѣ хора по жълтитѣ си лица, подпухнали москули, болнавъ ходъ и нѣкакъвъ си блуждаещъ и отчаянъ погледъ, плодъ на лошия и нездравъ климатъ.

Енидже-Карасу е разположено въ западната половина на Бѣло-

морската равнина на 41° 3', с. ширина и 22° 38' и. дължина. Пада малко въ жгълътъ между Родопитѣ и Бозъ-дагъ при изхода на р. Мѣста (Карасу) отъ планинитѣ въ полето. На югъ отъ Енидже теренътъ на равнината се повдига и образува едно възвишение отъ около 450 м. надъ морето. Самото градче остава нѣкакъ въ хлътната кутловина, изобилна съ торфни блата. Лѣтната жега е силна, изпаренията голѣми и атмосферата нѣкакъ стояща, водитѣ лоши, и поради това отъ тукъ до Кавалския заливъ захваща най-нездравословната половина на Бѣломорската равнина — Саржъ-Шабанското поле. Блатната трѣска е обикновена болесть въ тия мѣста, и лѣтѣ климатътъ е почти смъртоносенъ за външнитѣ хора, особено на тия отъ планинскитѣ мѣста. Разстоянието отъ Енидже до Скеча е около $2\frac{1}{2}$ часа, до Порто-Логосъ $3\frac{1}{2}$ часа, до Саржъ-Шабанъ тоже, а до Кавала около 9 часа. Въ тая половина на Бѣломорската равнина и приполскитѣ села на планинитѣ е първиятъ зачатъкъ на тютюневата култура; тукъ е най-голѣмото негово производство и най-доброто му качество, поради което и днесъ носи името *Енидже тютюнь*, който е създалъ градътъ Енидже като първъ търговски тютюневъ центъръ.

Енидже до прѣди 30-на години е билъ цвѣтущъ градецъ, едва ли не пръвъ въ равнината по търговията си. Той е надминавалъ въ търговията си и Скеча, и Гюмюрджине и е съперничалъ съ Кавала. Тукъ се е складиралъ, сортировалъ и приготвялъ за износъ най-много и най-добрия тютюнь. Енидже е било сѣдалището и на голѣмитѣ и богати земледѣлци-беeве, които сж имали най-добритѣ и най-широкитѣ пасбища за Родопскитѣ и свои добитъци. Енидже е билъ и пазарниятъ центъръ на по-голѣмата часть отъ равнината и планинитѣ. Обаче отъ всичко това днесъ едва ли личатъ други слѣди, освѣнъ името му и запустѣлиятъ му видъ. Всичкото негово богатство, търговия и оживление днесъ е отнемено отъ града Скеча, който исполински крачи напрѣдъ и се развива. Причинитѣ на това бързо изпадане на Енидже, а подигане на Скеча, сж двѣ: нездравиятъ климатъ на първия, а добриятъ току-речи планински на Скеча и бързото разширение на тютюневото производство въ Родопитѣ и равнината, за което производство Скеча се е явилъ естественъ центъръ, а слѣдъ прокарване желѣзницата Цариградъ-Дедеагачъ-Солунъ прѣзъ най-плодороднитѣ и населени полй на Родопитѣ, Енидже остана досущъ откжснатъ. Днесъ Енидже брои едва ли около 300 сѣмейства, отъ които повечето сж цигани, турци, работници и ратаи отъ околнитѣ чифлици и малко гърци. Само единъ день въ седмицата става пазарь, и тогава градчето добива що-годѣ оживление отъ хора изъ околнитѣ села и чифлицитѣ и овчаритѣ, що идватъ да си купятъ нѣкои дребни потрѣби.

По обѣдъ напуснахме Енидже и се опжтихме за Порто-Логосъ. Отъ Енидже направо за Порто-Логосъ нѣма шосеенъ пжть, а се съединява коларски пжть съ главното шосе близо при селото Доманлж.

Слънцето, издигнато на срѣдъ небесния сводъ, упорно отправяше горливитѣ си лѫчи, и потьта безспирно обливише тѣлата ни, когато напущахме задушното Енидже. Слѣдъ нѣколко минути излѣзохме на шосето и завихме по него за пристанището. Додѣто достига погледа, все сѫщата гледка: кичеста буйна растителность отъ ниви и пасбища. Ячмицитѣ вече изкласили, буйни, гѫсти, тихо шумолѣха отъ слабия вѣтрецъ, що почна да се усѣща, идещъ отъ морето и слабо прохладенъ. Тѣ вече бѣха завързали и метпали лице къмъ зрѣне. Въ Бѣломорската равнина въ първата половина на мѣсецъ май вече пада снопъ и, щомъ пожънатъ ячмицитѣ, засъватъ сѫщитѣ ниви съ царевица, та по тоя начинъ се добиватъ двѣ жътви за едно лѣто отъ една и сѫща нива. Това е достатъчно да покаже, колко е благодатенъ, колко е богатъ тоя райски кѫтъ.

Гледката, наистина, е разкошна, ала сега не толкова привлѣкателна по пладнѣ, когато жегата е тъй уморителна, че разслабва тѣлото, парализирва нѣкакъ чувствата и държи духътъ на пѫтника въ единъ видъ полуубито, сънливо състояние. Тукъ тамъ изъ равнината се виждатъ купчини върбалакъ, размѣсенъ съ високи стройни тополи, които издаватъ човѣшкитѣ заселища и чифлицитѣ. Единични пъкъ великани чинари, нахвърлени въ безредно разстояние единъ отъ другъ, широко разстилаха буйни клоне, подъ чиято сѣнка е едничкото спасително убѣжище на човѣка и животнитѣ отъ уморителната дневна жега.

По пладнѣ въ яснитѣ и пекливи лѣтни дни равнината губи своя ефектъ. Всичко тогава е тъй тихо, тъй безшумно, мрътво, гаче ли нѣкаква гробна мълчаливость обгръща всичко, а това именно измѫчва човѣка, комуто се е падналъ пѫть да пѫтува по това врѣме тѫдѣва. Та и пѫтници и добитъци тогава досущъ рѣдко се срѣщатъ по шосето. Животътъ кипи само сутринь, надвечерь и нощѣ.

Слѣдъ единъ и половина часъ пѫтуване, което ни се стори като единъ день, ний оставихме шосето и завихме прѣзъ ниви и пасбища къмъ западъ. Едва личеха диритѣ на междуселски пѫть съ локви венещи блата, бурени и криволици. Това сторихме по желанието на едного отъ другаритѣ ни, който имаше нѣкаква смѣтка съ нашитѣ Родопски рибари — *сулинаджии*, както ги казватъ още, при далияна, та трѣбваше да минемъ прѣзъ тѣхъ и оттамъ за самото пристанище.

Ето че наближаваме морския брѣгъ. Слабъ ала прохладенъ вѣтрецъ усѣтихме да лъха по лицата ни, а това бѣ цѣнна благодать за нашитѣ морни и потни тѣла. Растителностьта почна да урѣдява, да се губи и става все по еднообразна. Зелената морава почна да се разрѣдва и прошарва съ голи празднини, като че нѣкоя скѫсана дреха бѣше просната на около. Тѣзи голи междини бѣха досущъ само ситенъ морски пѣсъкъ. Колкото по доближавахме морето, толкова и пѣсъчнитѣ междини ставаха все по-голѣми и по-пространни. Само тукъ тамъ се зеленѣеха купчини еднообразна жилеста и ви-

сока трѣва и камъшъ, които добитъкътъ нито погледва. Морскиятъ вѣтрецъ ни разхлади и възвърна бодростьта.

Ето ни най-послѣ на самия брѣгъ. Прѣдъ насъ се лъсна спокойната и гладка повръхность на чудното Бѣло море. Погледътъ се лута да зърне нѣкѫдѣ края му, но на пусто. Отсѣднахме въ колибата на дѣдо Тодоръ отъ с. У., познатъ нашъ сънотечественикъ, старъ, но бодъръ и шеговитъ българинъ-рибарь, отъ дѣте порасълъ покрай морскитѣ вълни.

Рибарскитѣ или *сулинаджийскитѣ* колиби сѫ на брой около двадесетина и се намиратъ въ западния дѣлъ на Караачкия (Порто-Логоския) далиянъ. Разстоянието отъ самото пристанище до тѣхъ по брѣгътъ на морето е около 20 минути. Колибитѣ сѫ разположени на редица до самия морски брѣгъ по на 8 — 12 метра далечъ отъ водата. Направата имъ е проста, но добра и здрава, на земята; сплетени сѫ и покрити съ камъшъ и тръстика, съ лице къмъ морето, доволно високи и широки извѫтрѣ. Всѣка колиба е собственость на едно сѣмейство, или една група 2, 3 и повече съдружници рибари, едно *есе*. Вѫтрѣшностьта имъ състои отъ нѣколко отдѣления, отъ които това за солене и пастрене лова е най голѣмо. Другитѣ отдѣления служатъ за живѣене, покѫщнината и рибарскитѣ принадлѣжности. Районътъ, додѣто рибаритѣ-сулинаджии могатъ да се ползуватъ съ ловидба, е опрѣдѣленъ и плащатъ наемъ годишно на наемателя на цѣлия далиянъ. Годишно се пада на мѫжка глава не по-долѣ отъ една турска лира, а на колиба повече и отъ десеть лири турски.

Морскиятъ брѣгъ тукъ е много неправиленъ и образува много и въ разнообразни форми завойчета въ сушата. Около и прѣдъ самитѣ колиби брѣгътъ е високъ отъ метъръ, два и повече надъ морската повръхность. На едно разстояние отъ 1, 2 и повече километра морето образува една равна пѣсъчна площь, покрита съ вода не повече отъ 30 см. дълбочина и като се измине това пространство, започва да настѫпва сѫщинската морска длъбочина, дѣто рибаритѣ ходятъ съ лодки за ловъ. Въ тия дълбочини ловятъ рибата съ тъй наричанитѣ *рупове:* дълги мрѣжи, които влачатъ по водата, като заграждатъ извѣстно пространство въ видъ на крѫгъ. По плиткото пространство всѣки мѫжъ и момче и зимѣ и лѣтѣ газятъ изъ водата и съ дълги желѣзни вѫдици — *забкъни* — набучватъ и вадятъ отъ пѣська тъй наричанитѣ — *сулини* (Solen — Le manche de couteau, ou solens), които само тукъ се намиратъ въ достатъчно изобилие. Свикнали отъ дѣтинство, рибаритѣ се взиратъ по пѣсъчното дъно и дѣто съгледатъ малка дупчица въ пѣсъка, знаятъ, че това е скривалището на животинката, която моментално изваждатъ набучкана на вѫдицата и отъ тамъ въ кошницата, що държатъ заврѣна на едната рѫка. Напълни ли се послѣдната, занасятъ я въ колибата, дѣто посрѣдствомъ топла вода отдѣлятъ червея отъ черупката налагатъ съ соль въ каци. При изобилна ловидба единъ ловъкъ и опитенъ рибарь-ловецъ може да налови отъ 8 до 12 оки сулини на день. Тѣхниятъ сезонъ е само въ извѣстно врѣме прѣзъ годи-

пата, обикновоно къмъ края на зимата. Въ другото врѣме ловятъ риби, особено хубавата и вкусна бѣла риба, шарани, змиорки, миди, стриди и други, а при това се занимаватъ и съ ловджийство на диви птици, жерави, лебеди и др., които сѫ много изобилни тѫдѣва. Сезонътъ за ловидбата обикновено захваща отъ августъ и трае до началото на лѣтото.

Климатътъ тукъ край морето е добъръ, па и вода за пиене иматъ добра и лѣтѣ хладна.

Сулинаджиитѣ-рибари до единъ сѫ българи изъ Родопскитѣ села, особено отъ Устово, Райково, Дупево, Чепеларе и други. Тѣ иматъ занятието си по наслѣдство единъ видъ отъ дѣди и прадѣди и началото не се знае. Гърци, турци или други народности нѣма нито единъ въ тия колиби. Нѣкои отъ тѣхъ зимѣ завеждатъ и женитѣ си и дѣцата си, на които използуватъ трудътъ съ леки работи по нареждане и пастрене ловътъ. Послѣдниятъ се продава и на самото мѣсто прѣсносоленъ за близкитѣ градове и вѫтрѣшностьта изъ Родопитѣ, особено зимѣ, а соленъ се носи и въ по-далечни мѣста. Сулинаджийството е цѣло занятие, отъ което до освобождението сѫ поминавали десятки семѣйства, и поминъкътъ имъ не е билъ лошъ. Сулинитѣ сѫ имали добъръ пазарь въ всички градове въ Одринско и Пловдивско прѣзъ поститѣ. Цѣната на добрѣ изсушенитѣ и приготвени сулини е варирала отъ 2 до 3 лева и повече оката, обаче въ днешно врѣме не само че цѣната имъ на половина е спаднала, но и пазарьтъ имъ току-речи въ България е изгубенъ: консомация за тѣхъ нѣма. Ето защо за сега само десетина сѣмейства сѫ останали да продължаватъ старото си занятие и повечето въ ловидба на риби. Обаче ако риболовството, съ каквото тъй богатъ и пригоденъ природно е цѣлиятъ Бѣломорски брѣгъ, би било поставено на по-рационални основи и би били прѣмахнати нѣкои и други стари традиции и условия, то би давало прѣхрана на хиляди сѣмейства и би било прѣдметъ на важна търговия.

Въ тоя турски и гръцки край покрай Бѣломорския брѣгъ човѣку прави особно впечатление това явление, че българи изъ широкитѣ нѣдра на Родопитѣ сѫ намѣрили прѣхрана въ едно занятие, тъй не свойствено на българския битъ.

При любезното гостоприемство, което ни дадоха нашитѣ сънотечественици рибари, ний не усѣтихме, какъ бързо литна деньтъ. Но когато почнахме да се стѣгаме за пѫть, който впрочемъ не бѣше дългъ до пристанището, веселиятъ дѣдо Тодоръ се изпрѣчи прѣдъ насъ: „Иокъ, само това не може да бива. Ето дѣ е скелята и до довечера какво ще свършите тамъ. И да идете сега, пакъ ще нощувате на кѫра, защото ще трѣбва да пасете добитъцитѣ. Тая вечерь ще ни бѫдите госте, вие и добитъцитѣ да сте на рахатъ, та че утрѣ съ Божия воля, добъръ ви пѫть“.

Смѣтката на дѣдо Тодоръ бѣ права, и ний се подчинихме на нея.

Смърчи се.

Луната показа своя златоогненъ дискъ, и морето доби една златожълта окраска, която тихо, безшумно се полюшкваше отъ свѣжия едва уловимъ морски вѣтрецъ. Чуденъ, ненаситенъ брѣгъ, а още по-ненаситно е за окото това южно море.

Слѣдъ като свалихме багажитѣ си, дѣдо Тодоръ ни зе добитъцитѣ и прѣдаде съ заповѣдь на едно отъ своитѣ момчета, и ний вече не ги видѣхме до сутриньта. Въ колибата на дѣдо Тодоръ блѣсна огънь отъ суха жилеста трѣва и камъшъ. Слѣдъ малко компанията стана голѣма: дойдоха и отъ другитѣ колиби рибаритѣ, все наши съотечественици, и намъ се стори, че не сме на хубавия и не природенъ намъ морски брѣгъ, а нѣкѫдѣ въ роднитѣ планински усои. Пахурчето съ хубава Гюмюрджинска мастика обикаляше отъ уста въ уста. Вечерата бѣ чисто рибарско-ловджийска: прѣсна Бѣломорска бурия, опържена въ чисто дървено масло и подлучена съ чесновъ лукъ. Чистъ български вкусъ. Друга пъкъ печена на скара и подлютена съ лимоневъ сокъ, а отгорѣ на това и вкусно Гюмюрджинско вино. Разговорътъ отпърво се въртѣше все около ловидбата и тежкитѣ условия, които прѣдприемачътъ гръкъ на далияна почналъ да налага на нашитѣ рибари отъ една страна, и слабата консумация и търговия отъ друга. „Дѣ ония берекеть-години, продължи дѣдо Тодоръ, когато за една зима азъ закарвахъ по 5 — 6 стотинъ оки сулини въ Пловдивъ, по 1000 оки и повече отборъ бурия и се връщахъ съ кесия желтици! Сега го нѣма това. Въ Пловдивъ вече неможе се ходи, защото додѣто стигнешъ тамъ, на стоката сермията не стига за пашпорти, мита, бачове и кой знае какви дяволи още. Па и когато живо и здраво стигнешъ тамъ, никой не те погледва биле какво имашъ. Едно Скеча и Гюмюрджине остана, ала и тамъ кому по-напрѣдъ! Изкарашъ вечерь 20 — 30 или 50 оки риба, закарашъ я и я харизашъ, защото не сме единъ и двама, пъкъ не е само и нашия далиянъ. Ами нѣма какво, занаятъ се е намѣрилъ отъ старитѣ, ще го караме, колкото да се намираме на работа“, завърши дѣдо Тодоръ отчета си за лошото положение на рибарството.

Стана часътъ близо 2 по турски вечерьта. Вечерята бѣ свършена, само бъклицата още не довършваше своята работа, когато дѣдо Тодоръ извика на двѣтѣ си момчета, че е врѣме вече за работа. Момчетата зеха съ себе си два коша, фенеръ, рупътъ (мрѣжа) и още други рибарски принадлѣжности, па извикаха и още двама други свои другари отъ другитѣ колиби. Виждаше се, че ще отиватъ на своя обикновенъ вечеренъ ловъ. Менѣ се дощѣ да ги придружа и да се позапозная съ тоя несвойственъ на българина занаятъ, па и да се налюбувамъ на чудната Бѣломорска нощь. Водата бѣ умѣрена, морето извънредно тихо, небето, усѣяно съ милионитѣ си свѣтливи пламъчета, цѣлиничко се отразяваше подъ краката ни, които тукъ-тамъ се бодваха отъ нѣкоя сплашена рибка. Около 20 минути ний газихме по плиткото и меко пѣсъчно дъно на морето, когато изеднъжъ почна да става дълбоко. За едни силно забити въ пѣсъка колове се чернѣеха неподвижно малки рибарски лодки,

Още въ сжщия часъ голѣмиятъ синъ на дѣдо Тодоръ съ едного отъ другитѣ рибари натовариха кошоветѣ съ прѣсната риба на мулето и се отправиха за града Скеча, за да стигнатъ тамъ призори и продадатъ ловътъ си още прѣсенъ. Тамъ бурията се продава отъ 2 до 3 гроша оката, сапията отъ 2 до 3 гр., а шарана 1 до 1 грошъ и 20 пари, тъй щото единъ товаръ отъ 60—70 оки хваща отъ 100 до 200 гроша отъ лира турска 180 гр. Едно на друго за едно денонощие се пада печала за труда отъ 5 до 8 лева на човѣкъ. Обаче това не е всѣкога, защото въ лошо вѣтровито врѣме ловъ нѣма, па и самитѣ рибари немогатъ да издържатъ такъвъ трудъ постоянно, а се мѣнятъ на групи прѣзъ денонощие или двѣ.

Другаритѣ ме събудиха сутриньта, когато слънцето вече цѣло бѣ разлѣло своитѣ златни зари по гладката морска повръхность, тиха, спокойна, неизмѣрима и вълшебна. Пристанището се виждаше съ блѣскавитѣ стъклени прозорци на 20-тѣ сгради, що бѣха нахвърлени безъ редъ около заливътъ, въ който се мѣркаха множество лодки и гимии отъ разна конструкция и видъ.

Простихме се съ дѣдо Тодоръ и добритѣ наши съотечественици рибари и по самия брѣгъ слѣдъ 20 минути бѣхме вече въ пристанището. Порто-Логосъ го казватъ гърцитѣ, а турцитѣ и българитѣ го именуватъ Караачъ, турско име, което значи черно дърво. Заливътъ е голѣмъ, естественъ и прави много извивки и вдатки въ сушата, като продължава прѣзъ единъ тѣсенъ провлакъ доста навжтрѣ подъ името на прочутия Буру-гьолъ. Дѣто сж сградитѣ, морето е дълбоко до толкова, колкото безъ мжка да доближатъ лодки и гемии отъ по-малъкъ видъ; голѣмитѣ параходи и кораби обаче се спиратъ на по-вече отъ 3—5 километра далечъ въ морето. Прѣнасянето отъ брѣгътъ до корабитѣ на стокитѣ и пжтницитѣ става съ лодки и въ бурно врѣме това е доста рискувано и опасно. При всичко това Порто-Логосъ е важенъ пунктъ и е едничкото хубаво пристанище на Бѣломорската равнина между Кавала и Дедегачъ. Всичкиятъ износъ и вносъ на Гюмюрджинския санджакъ става прѣзъ Порто-Логосъ, поради това пристанището е съединено съ добри шосета, едното съ гр. Гюмюрджине, а другото съ гр. Скеча. Споредъ г. Т. Карайовева (вижъ М. Сборникъ XIX кн.) прѣзъ 1891 год. пристанището е посѣтено отъ 574 кораби и параходи съ тонажъ 129,074. Кораби на голѣмитѣ европейски параходни дружества не го посѣщаватъ, а сж изключително турски, гръцки и австрийски. Слѣдъ прокарването на желѣзницата Солунъ—Дедеагачъ, Порто-Логосъ значително по изпадна и главно Солунъ и Цариградъ отнеха голѣма часть отъ неговата търговия.

Около 20 сгради съставляватъ всичкото поселение на Порто-Логосъ. Тукъ агентуритѣ сж въ ржцетѣ на гърци и евреи; турци сж само чиновницитѣ въ митницата и полицейския участъкъ, а българи нѣма ни единъ. Климатътъ му е доста здравъ, и вода за пиене има тоже добра. Специялно направени съ решетчести дъна кюпове се поставятъ дълбоко въ пѣсъка край морския брѣгъ, и водата единъ видъ филтрирана се просмуква прѣзъ пѣсъка и пълни прѣзъ дупкитѣ кюповетѣ.

По обѣдъ напуснахме пристанището и пакъ по брѣгътъ на заливътъ и по-нататъкъ по Буру-гьолъ надвечеръ стигнахме въ къшлата на другъ нашъ богатъ овцевъдецъ съотечественикъ, тоже българинъ. Мѣстностьта носи името Кереусъ и се слави както по голѣмината си, тъй и по доброто качество на пашата. Както и всичката почти западна часть отъ Бѣломорската равнина е собственость на голѣми землевладѣлци — бееве, тъй и Кереусъ е такава на единъ Скечански бей. Българинътъ овцевъдецъ просто закупва пашата за прѣзъ зимата, дѣто пасатъ стадата му. Тоя заможенъ кехая е родомъ отъ Ахѫ-челебийското село Устово, именува се Щоно кехея и е потомъкъ на старъ кехейски родъ. Съ синовет̂ѣ си заедно притежава около 6—8 хиляди овце, стотина коне и мулета и толкова рогатъ добитъкъ.

Около къшлата — нѣколко отдѣления на земята съ голѣми кошари за овцетѣ на около — имаше по-вече отъ 200 души само помаци каркъмджии, които стрижеха овцетѣ. Десятки овчари, одажии, ратаи, търговци-абаджии, дошли да закупятъ и приберать вълната, — всички тия правяха голѣмо оживление и се прѣдставяше човѣку като единъ пазаръ въ нѣкоя малка, но многолюдна паланка. Всички нощуваха на зелената морава и храната си получаваха отъ кехаята, а тя състоеше отъ млѣко и качемакъ, само на абаджиитѣ се правѣше по-голѣмъ икрамъ и съ печени агнета. Около къшлата бѣха вече издигнати десятки голѣми човали, натъпкани съ вълна и готови да се прикачатъ на конетѣ и закарватъ въ планинскитѣ села.

И ний бѣхме госте, посрѣщнати най-любезно отъ добрия дѣдо Щоно, 80-годишенъ старецъ, ала здравъ, бодъръ и юначенъ. Отъ дѣди и прадѣди той наслѣдилъ овчарството и отъ дѣте порастналъ въ обятията на природата, поради това и запазилъ на такъва възрасть младенческа енергия и ловкость. Около неговитѣ стада десятки сѣмейства намиратъ своята прѣхрана. Овцевъдството е старо занятие на Родопчанитѣ и е свързано съ много симпатични и цѣнни традиции и обичаи, които любопитниятъ читатель ще намѣри въ обширната студия на г. В. Дѣчова за тоя Родопски поминъченъ отрасълъ въ XIX томъ на Министерския сборникъ.

На другия день напуснахме Буру-гьолъ, собствено потъналия му въ разкошна зеленина Кереусъ и се върнахме обратно за Скеча. Цѣли 7 часа ний бродихме изъ тая чудна по своята красота, а още по-чудна по своята благодать Бѣломорската равнина, додѣто стигнемъ града. Хиляди впечатления изнесохъ отъ тоя незнаенъ за насъ българитѣ, ала по право нашъ край и хиляди мисли прѣминаха прѣзъ умътъ ми. Азъ изгледахъ равнината съ далечния просторъ на Бѣлото море още единъ пѫть при зализането ми въ Родопитѣ и сложената у мене мисъль остана неизгладима, какво ли свѣтло бѫдеще може да настане за тоя кѫтъ, когато единъ день, дай Боже да бѫде той близъкъ, падне въ рѫцетѣ на една човѣшка, разумна и просвѣтена държавна власть, и Българскиятъ левъ гордо се развѣе надъ вълшебния и толкова природно богатъ Бѣломорски брѣгъ?

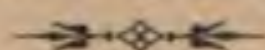

Забѣлѣзани печатни грѣшки.

Стр.	7	редъ	4	отдолѣ	чети	*е и чисто помашко село.*
"	10	"	10	"	"	*кжсно* вмѣсто късно.
"	12	"	9	"	"	*както виждате,* и пр.
"	13	"	3 и 16	отгорѣ	"	*кжсно* вмѣсто късно.
"	13	"	22	отдолѣ	"	*крѣслива* вмѣсто креслива.
"	15	"	7	отгорѣ	"	*кжсно* вмѣсто късно.
"	15	"	22 и 24	"	"	*Вуру-гьоль* вмѣсто Бору гьоль.
"	15	"	20	отдолѣ	"	*на* вмѣсто иа.
"	16	"	21	отгорѣ	"	*носятъ* вмѣсто носатъ.
"	17	"	17	отдолѣ	"	*червеноземъ* вмѣсто червеновенъ.
"	22	"	5	"	"	*прагове* вмѣсто прогове.
"	23	"	—	—	"	*III* вм. I за означение отдѣлътъ.
"	26	"	2, 8, 10, 17 и 22	"	"	*Порто-Логосъ* вм. Порто логосъ.
"	32	"	20	"	"	*гжсто* вмѣсто гъсто.
"	"	"	18	"	"	*на* вмѣсто нъ.
"	"	"	9	"	"	*вжтрѣшность* вмѣсто вътрѣшность.
"	33	"	4	"	"	*учебната.*
"	34	"	5	"	"	*Порто-Логосъ* вм. Порто логосъ.
"	35	"	4	отгорѣ	"	*числи* вмѣсто чнсли
"	36	"	9	отдолѣ	"	*Пашмаклж* вмѣсто Пашмакли.
"	39	"	3	отгорѣ	"	*занаятчии* вмѣсто занаятчий.
"	44	"	18	"	"	*маази* вмѣсто мази.
"	"	"	22	"	"	*губѣше* вмѣсто губеше.
"	"	"	24	"	"	*нѣдрата* вмѣсто недрата

Шарж-шабанъ казва населението, а *Сарж-шабанъ* е въ официалнитѣ турски книжа отъ думата *Сарж* — жълтъ цвѣтъ. Въ книгата погрѣшно е прѣдавано и едното и другото название, което означава едно и сжщо име.

РОДОПСКИ ИЗДАНИЯ.

У авторъ-издателя Ст. Н. Шишковъ въ гр. Пловдивъ се намиратъ за проданъ:

1) **Устово**, описание, стр. 52, Пловдивъ, Централна печатница Ед. Дионне, 1885 г. цѣна лева — 60 ст.

2) **Животътъ на българитѣ въ Срѣдна Родопа**, Центр. печатн. Ед. Дионне, Пловдивъ, 1886 г. цѣна . . . . л. 1.—

3) **Родопски старини**, сборникъ отъ обичаи, суевѣрия, пѣсни, пословици, описания и пр. на Родопскитѣ жители, стр. 32, кн. I, 1887 г. —40

4) **Родопски старини**, II кн., 1888 г. . —80

5) **Родопски старини**, III „ 1890 „ . —80

6) **Родопски старини**, IV „ 1892 „ . —60

7) **Славиеви гори (Родопа)**, мѣсечно списание, кн. I, II, III, IV, V, VI и VII, 1894 г. „ 4.—

8) **„Родопски напрѣдъкъ"** илюстровано списание за наука, обществени знания и народни умотворения

годила I — 12 кн. 1903. цѣна 4 лева.
„ II — 10 кн. 1904. „ 4 „
„ III — 6 кн. 1905. „ 4 „
„ IV — 6 кн. 1906. „ 4 „

заедно съ премиитѣ:

а) Срѣдно-Родопски българоки сборъ, изяшна цвѣтна картина.

б) Изъ Бѣломорската равнина, пътни бѣлѣжки и впечатления.

Който купи отъ всичкитѣ заедно по едно год. течение, отстжпватъ се за 20 лева. Отдѣлно пъкъ само 4-тѣ год. течения на „Родопски напрѣдъкъ" заедно съ премиитѣ се даватъ за 15 лева заедно съ пощ. разноски.

Цѣна 60 стотинки, съ пощата 65 ст.

Намира се за проданъ у автора и въ книжарницата на Петко Бѣловѣждовъ въ Пловдивъ.